

אמנון בזק (עורך) "וביום צום כיפור ייחתמון –
קובץ מאמרים על יום הכיפורים",
הוצאת תבונות, תשס"ה
בני גזונדהייט "עיונים בספר יונה", עמוד 151-197.

עיונים בספר יונה

הקדמה

ספר יונה זכה לפירושים ולמחקרים רבים, הן בפרשנות היהודית והן בספרות המדעית (ראה להלן, חלק ו, ביבליוגרפיה). מטרת עבודה זו היא לסכם את עיקרי הפירושים ואת הפרטים הפרשניים הרבים על ספר יונה באופן מרוכז לצורך עיון מודרך, ולהציג אותם גם לקראת אפשרות של הוראת הספר עם הצגת גישות פרשניות כלליות ומקיפות. השתדלתי להתייחס לאמנות הספרותית (חלק א) ולרקע ההיסטורי (חלק ב) של ספר יונה. לאחר עיון צמוד בלשון הסיפור (חלקים ג-ד) אתייחס לרעיונותיו ולמשמעותו של הספר (חלק ה). מטרת הפירוש היא לעזור להעמיק בפרשנות הספר. סיכמתי באופן קצר ותמציתי פירושים אחרים. הדברים מובאים בשם אומרם, לפי מיטב ידיעתי, אך "אי אפשר לבית המדרש בלא חידוש" (חגיגה ג ע"א).

"שבעים פנים לתורה" - השתדלתי להסביר את הספר על פי הבנתי את פשוטו של ספר יונה, אך לא נמנעתי מלהזכיר פירושים על הדרך ההיסטורית ודרך הדרוש. מבחינה פדגוגית הבאתי במאמר השוואות לשוניות עם טבלות, הכנתי דף גרפי עם הנוסח של כל ספר יונה (מצורף להלן בחלק ד), כדי להציג וללמד את הספר בדרך נאותה ומרוכזת; כמו כן ניסיתי להציג חלק מהפירושים במצגת PowerPoint בצורה נעימה לעין לקראת הוראת הספר לפני ציבור!¹ ההפניות לפסוקים אחרים, לפירושים ולמקורות נוספים בפירוש, בהערות וברשימה הביבליוגרפית (חלק ו) מאפשרים להעמיק בפרשנות ספר יונה, וללמוד דרכו שיטות בפרשנות המקרא כולו. כולי תקווה כי עבודה זו תעזור לקורא לעיין ביופי הספרותי של ספר יונה, ברעיונותיו ובמסריו העמוקים.

* ברצוני להודות לאנשים הבאים על הערותיהם והארותיהם החשובות: ד"ר גבריאל חיים כהן (ירושלים, אוניברסיטת בר אילן); הרב יונתן גרוסמן, הרב אלי חדר, הרב מיכאל סטבון, הרב יהושע רייס (אלון שבות); אביעד ספראי (גן-אור, גוש קטיף); יש"י, אוריה ולאה גזונדהייט.

1. ניתן להוריד את כל המאמר, את הדף הגרפי ואת מצגת ה-PowerPoint עם פירושים לספר יונה מהאתר www.muni-tik-tak.co.il/tfila, ובתוספת שאלות חזרה לעיון ולהעמקה. השתדלתי לא לחזור על הפירושים פעמיים: הסברים גרפיים המובנים מאליהם לא מפורשים בפירוש בפרוטרוט, וכמובן ישנם פירושים רבים שלא ניתן להציגם בצורה גרפית. פירושים ונושאים רבים לא כלולים בעבודה, ועוד חזון למועד.

א. מבנה הספר²

הספר בנוי מארבעה פרקים. ביטויים אופייניים ומילים מנחות מחברים בין הפרקים, כדי לסייע בהעברת מסרים מרכזיים של הסיפור:³

פרקים א'-ב' מתארים את השליחות הראשונה, דהיינו את בריחתו של יונה לתרשיש (פרק א') ואת תפילתו במעי הדג (פרק ב').⁴ בפרקים ג'-ד' מסופר קיום שליחותו של יונה לנינוה (פרק ג'), ותפילת יונה לאחר תשובתם של אנשי נינוה (פרק ד').

המסר של שני הפרקים הראשונים הוא שאי-אפשר לברוח מלפני ה'; שני הפרקים האחרונים מדגימים, שאנשי נינוה שבים בקלות לה' (פרק ג'), וגם יונה מתחבר שוב עם ה' (פרק ד'). בשני חלקי הספר (פרקים א'-ב'; ג'-ד') הרצף הסיפורי מתפצל כביכול לשתי במות מקבילות, אשר מתחברות שוב בהמשך מבחינה רעיונית: המלחים נשארים באינה ושבים אל ה' (פרק א'), וגם יונה בסופו של דבר שב אל ה' ומבטיח לנדור נדרים ושלמים (פרק ב') - בדומה למלחים. יונה כבר עזב את העיר כשאנשי נינוה שבים אל ה' (פרק ג'); בתפילתו מחוץ לעיר מסופר מאבקו עם ה' על תשובת העיר, וה' ממחיש לו על ידי סיפור הקיקיון את סלחנותו לאנשי נינוה (פרק ד'). פעמיים המספר עוזב, כביכול, את יונה, המורד בשליחותו ונשאר עם המלחים או אנשי נינוה, שחוזרים אל ה', כי נושא התשובה חשוב למספר יותר מאשר מרדנותו של יונה.

פרקים א' וג' מספרים את התרחשויות הסיפור, וישנה הקבלה בולטת בין שני הסיפורים, שבשניהם מוצגים הגויים כדמויות חיוביות:⁵ בפרק א' המלחים מנסים "להשיב אל היבשה" (פס' יג); הם מתפללים ומגלים מידה רבה של רחמים והיסוסים בנוגע להשלכת יונה אל הים. רק לאחר שנודע להם רצון ה' במפורש, הם מסכימים. בסוף הפרק הם זוכים זבחים ונדורים נדרים לה'. במקביל, גם בפרק ג' תושבי נינוה חוזרים בתשובה - "וישבו איש מדרכו הרעה" (פס' ח). שתי האוכלוסיות מתפללות להצלת נפשם בניסוח "ולא נאבד" (א', ו; ג', ט). אצל המלחים מודגשת היראה -

2. ראה: א' סימון, **יונה, מקרא לישראל - פירוש מדעי למקרא**, תל אביב-ירושלים תשנ"ב; הנ"ל, 'ספר יונה - מבנה ומשמעות', בתוך: 'זקוביץ (עורך), **ספר י"א זליגמן - מאמרים במקרא ובעולם העתיק**, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 291-317.

3. ראה בדף הגרפי את הצבעים והחצים, ואת ההסברים בפירושו להלן.

4. שני הפרקים מסתיימים בזבחים ונדורים (א', טז; ב', ט), למרות שיונה והמלחים לא ידעו זה על זה; ראה בפירושו על ב', י.

5. לפי אבן עזרא (ג', ג) יש הסבר מציאותי למקבילות בין התשובה של אנשי הסיפנה ואנשי נינוה, "כי הלכו אנשי הסיפנה אל נינוה והגידו דבר יונה, על כן האמינו"; למרות שאין הוכחה עובדתית לדבריו, מתקבלים הדברים מבחינה ספרותית של מבנה הספר (ראה גם להלן הערות 97, 108).

"וייראו" (א', ה, י, טז), ואצל אנשי נינוה נאמר - "ויאמינו" (ג', ה). שני הניסוחים מזכירים את התפתחות האמונה של בני ישראל לאחר קריעת ים סוף: "וירא ישראל את היד הגדלה אשר עשה ה' במצרים וייראו העם את ה' ויאמינו בה' ובמשה עבדו" (שמות י"ד, לא).⁶ בניגוד לכך פורש יונה ממאמציהם של המלחים להציל את חייהם (פרק א'), והוא אף מוכן להפקיר את נינוה לאבדון (פרק ג').

פרקים ב' וד' מאפשרים לנו להציץ אל תוך עולמו הפנימי של הנביא - תפילותיו ומאבקיו בעניין מידת הרחמים ומידת הדין של הבורא. לאחר כל פרק שמתאר עלילה (פרקים א' וג') - מתפלל יונה לה' (פרקים ב' וד'). למרבה האירוניה, בפרק ב' הוא מבקש רחמים על עצמו, בניגוד לפרק ד', בו הוא מבקש מה' למות ולמנוע רחמים מתושבי נינוה.⁷

רק הפרק האחרון חושף את סיבת בריחתו של יונה משליחותו לנינוה שהתרחשה כבר בפרק א', ועל ידי כך נוצר מתח ואחדות ספרותית לאורך הספר כולו (flashback).⁸ למרות שיונה היה כבר נחוש בדעתו לברוח ולמות על כך "שאוני והטילני אל הים" (א', יב), רק לאחר תשובת אנשי נינוה בעקבות נבואתו הוא היה מוכן בסוף הספר להתווכח עם בוראו ולנסח את תחושתו: "טוב מותי מחי" (ד', ג, ח).

ב. רקע היסטורי

נבואותיו של יונה בן אמת

במל"ב מסופר על נבואת "יונה בן אמת" הנביא אשר מגת החפר⁹ בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל (747-787 לפנה"ס). למרות רשעותו של המלך ועם ישראל באותה תקופה, ה' עזר לו להרחיב את גבולות ישראל:

6. המילה "ויאמינו" מופיעה רק בשני סיפורים אלו, ובמקבילה לסיפור קריעת ים סוף בתהילים ק"ו, יא-יב: "ויכסו מים צריהם אחד מהם לא נותר. ויאמינו בדבריו ישירו תהלתו".

7. לפי אבן עזרא (ד', ו) יש שוב קשר מציאותי (ראה לעיל, הערה 5) בין תפילת יונה במעי הדג (פרק ב') ובין תפילתו בסיפור הקיקיון (פרק ד'), אשר בא "להציל לו מרעתו - מרוב חום השמש, ויש אומרים כי בעבור שעמד במעי הדג זמן ארוך עור בשרו רך ולא יוכל לסבול החום" (אבן עזרא ד', ו; ראה גם להלן, הערה 133); וכך כבר מובא באוצר המדרשים, עמ' ריז: "מרוב חמה שהיה ליונה במעי הדגה נשרפו בגדיו וכל שערת גופו וראשו וזקנו, והיו זבובים ויתושים ונמלים ופרעושים שרויים עליו ומצערין אותו מכל צד, עד שביקש נפשו למות שנאמר קח נא את נפשי ממני... והקב"ה מה עשה? העלה קיקיון על ראש יונה בלילה כשהוא נם ובשחרית עלו עליו...".

8. ראה: מ' וייס, 'למלאכת הסיפור במקרא', **מקראות כדמותם**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 293-334.

9. היא עיר בנחלת זבולון (יהושע י"ט, יג), אשר שוכנת על החוף: "זבולון לחוף ימים ישכן והוא לחוף אניות וירכתו על צידן" (בראשית מ"ט, יג), ולכן יונה 'ברח' דווקא באמצעות האניות (בשם ישי" בני נ"י).

בשנת חמש עשרה שנה לאמציהו בן יואש מלך יהודה מלך ירבעם בן יואש מלך ישראל בשמרון ארבעים וְאַחַת שָׁנָה. וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי ה' לֹא סָר מִכָּל חַטָּאוֹת יִרְבְּעָם בֶּן נִבְטָ אֲשֶׁר הִחְטִיא אֶת יִשְׂרָאֵל. הוּא הֵשִׁיב אֶת גְּבוּל יִשְׂרָאֵל מִלְּבוֹא חֲמַת עַד יָם הָעַרְבָה כַּדְּבַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר דָּבַר בְּיַד עֲבָדָיו יוֹנָה בֶּן אַמְתִּי הַנְּבִיא אֲשֶׁר מִגַּת הַחֶפֶר. כִּי רָאָה ה' אֶת עֲוֹנוֹת יִשְׂרָאֵל מְרֵה מְאֹד וְאָפֶס עֲצוּר וְאָפֶס עֲזוּב וְאִין עֲזָר לְיִשְׂרָאֵל. וְלֹא דָבַר ה' לְמַחֲוֹת אֶת שֵׁם יִשְׂרָאֵל מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם וַיֹּשִׁיעַם בְּיַד יִרְבְּעָם בֶּן יוֹאָשׁ (מל"ב י"ד, כג-כז).

לדעת מפרשים רבים,¹⁰ בשני המקומות יונה בן אמתי הוא אותו הנביא, וישנו קשר ענייני בין שתי הנבואות: בספר מלכים מנבא יונה חסד לעמו ישראל, למרות חטאי ירבעם בן יואש, כי מטרת ה' היא למנוע את כיליון עם ישראל. נינוה הייתה בירת אשור, שממנה יצא חורבן לעם ישראל (ראה להלן); יונה בן אמתי מסרב לנבא חסד והצלחה לאנשי נינוה, ובעקבות כך בורח יונה תרשישה.¹¹ הרחבת גבולות ישראל "מלבוא חמת עד ים הערבה" מזכירה את גבולות ישראל והצלחתם כמו בימי שלמה המלך,¹² אך עמוס לא ראה סימן ברכה בהרחבת גבול ישראל באותה תקופה, וניבא עליה חורבן: "כי הנני מקים עליכם בית ישראל נאם ה' אלהי הצבאות גוי ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה" (עמוס ו', יד). נבואת הפורענות של עמוס התנגשה חזיתית, אם כך, עם תפיסת נבואות הנחמה של יונה בן אמתי בספר מלכים ובספר יונה.¹³

10. כך לפי חז"ל (יבמות צח ע"א; סדר עולם רבה פי"ח-פ"כ), רש"י, רד"ק, אבן עזרא, ר"י קרא, אברבנאל ופרשנים אחרים. הפתיחה של ספר יונה (ראה בפירושו) אכן מגוססת כאילו היא המשך לנבואה אחרת (ראה בפירושו).

11. "כי איך תהיה הליכתו סבה להציל את בני אשור ולהכרית את בני ישראל, ואיככה יוכל ויראה ברעה אשר ימצא את עמו על ידי האשורים, ומפני זה ברח מלפני ה'" (פירושו אברבנאל א', ג על פי אסתר ח', 1).

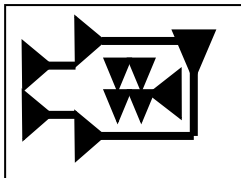
12. ראה: מל"א ח', סה. על הגבולות האלה בתנ"ך ראה גם יהושע י"ג, ה; שופטים ג', ג; יחזקאל מ"ז, כ; מ"ח, א; דה"א י"ג, ה; דה"ב, ד, ח.

13. עמוס ג', א; ו', א; ט', ז; ירבעם בן יואש השיב ברוח נבואתו של יונה בן אמתי גם את דמשק לארץ ישראל (מל"ב י"ד, כח), אך עמוס התנגד לכך וניבא על הפורענות דווקא משם (עמוס ה', כז).

נינה העיר הגדולה

כפי שעולה מחפירות ארכאולוגיות,¹⁴ כבר בשנת 1800 לפנה"ס לערך היה בנינה מרכז פולחני לאשתר ולנבו, אלילים בבליים מפורסמים.¹⁵ לפי המקרא, בנה נמרוד - או אשור - את נינה בארץ אשור: "ותהי ראשית ממלכתו בבל וארך ואכד וכלנה בארץ שנער. מן הארץ הָּוּא יצא אשור ויבן את נינה ואת רחבת עיר ואת כלח. ואת רסן בין נינה ובין כלח הוא העיר הגדלה" (בראשית י', י-יב).

סנחריב (681-704 לפנה"ס) בחר את נינה לבירת אשור (מל"ב י"ט, לו; ישעיהו ל"ז, לד), בשנת 705 לפנה"ס, ובעקבות כך הרחיב את העיר באופן משמעותי. נמצאו בה ארמונות ומקדשים מפוארים מתקופות מלכויותיהם של תגלת פלאסר א' (1077-1115 לפנה"ס), שלמנאסר א' (1144-1273 לפנה"ס), אסרחדון (669-681 לפנה"ס) וגם ספרייה מפורסמת מימי אשורבניפל (627-668 לפנה"ס), נכדו של סנחריב. ליד המצודה נמצא תל קטן, הנקרא עד היום 'נבי יוניס', ולפי המסורת הערבית הוא קברו של הנביא יונה. החל משנת 633 לפנה"ס נלחמו מלכויות מדי ובכל נגד מלכות אשור, והנביאים ניבאו את חורבנה של נינה ומלכות אשור.¹⁶ נינה נכבשה, נבזזה ונחרבה בשנת 612 לפנה"ס בידי כוחותיהם המאוחדים של ממלכות בבל ומדי.

הסמל של נינה הוא דג בתוך בית, כי העיר התפרנסה מהדיג, וגם בעברית משמעות השם 'נינה' היא 'בית הדג': 'נינ' פירושו דג, 'נוה' - משמעו בית.¹⁷ יונה רצה לברוח מ"נינה", "מקום הדג", אך בכריחתו הוא נבלע על ידי דג (ראה בפירוש על ב', א).

14. החל משנת 1847 בוצעו חפירות ארכאולוגיות במקום, ובסוף המאה ה-19 נמצאה הספרייה העשירה של אשורבניפל, אשר מכילה מקורות חשובים על ההיסטוריה של מלכות אשור (הועברה ל-British Museum). ראה: ר"ד ברנעט, ערך 'נינה', *אנציקלופדיה מקראית*, ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 827-832; D.J. Wiseman, 'Jona's Nineveh', *Tyndale Bulletin* 30, 1979, pp. 29-51; A. Parrot, *Nineveh and the Old Testament*, London 1955.

15. נבו מוזכר, למשל, בישעיהו מ"ו, א: "כרע בל קרס נבו...".

16. ראה: ישעיהו י', ה-יט; נחום א', יד; ב', ו-יא; ג', ז, יט; צפניה ב', יג-טו. ייתכן, שהניסוח בנבואת נחום (ב', ח) על חורבן נינה רומז לנבואת יונה על חורבן העיר: "והצב גלתה העלתה ואמהתיה מנהגות כקול יונים מתפפת על לבכהן". לפי המחקר הארכאולוגי (לעיל, הערה 14) מתאימים הממצאים ההיסטוריים בשטח לתיאורים של הנביאים על הפיכת נינה.

17. הציור של כתב היתדות לקוח מספרו של R. Borger, *Assyrisch-babylonische Zeichenliste*, של Neukirchener Verlag 1978, Seite 95, Nr. 200; Seite 203, Nr. 589; החלק הפנימי של התמונה לעיל עם תוספת קטנה פורש במשמעות של 'בריחה', 'אבדון' או צמח (ראה Borger, שם) - מושגים מרכזיים של ספר יונה! ראה גם התמונה במצגת (עייין לעיל, הערה 1).

שליחות יונה לנינוה בהקשר ההיסטורי¹⁸

לפי ההקשר ההיסטורי והפוליטי, מסתבר ששליחות ה' לנינוה, דהיינו "בית מלכות אשור" (אבן עזרא על יונה א', ב), מתפרשת בעיני יונה כמעשה חסד לא מוצדק מצד ה' לאותם העמים האכזריים, אשר באים להחריב את עם ישראל: "הוי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי" (ישעיהו י', ה).¹⁹ נבואת יונה בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל בישרה הצלחה לעם ישראל, למרות שלא היו ראויים לכך (ראה לעיל), ויונה לא מוכן לבשר תשובה ונחמה לאותם עמים רשעים.²⁰ המסר האלוהי ליונה הוא - "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו" (תהילים קמ"ה, ט), ואפילו אומות העולם זוכים לחסדי ה' אם הם חוזרים בתשובה.²¹ יונה לא היה מוכן להשלים עם זאת, ועל כן הוא ניסה לברוח משליחותו. בסופו של דבר, יונה ניצל על ידי דג גדול וקיים בעקבות כך את שליחותו לנינוה. יש בכך אירוניה מיוחדת בסיפור המקראי, שהרי סמל העיר נינוה הוא דג בתוך בית: יונה בורח מנינוה - אך הוא ניצל על ידי דג,²² ומקיים לאחר מכן את שליחותו אל העיר.²³

18. ראה דיון נרחב להלן, חלק ה.
19. בעל **מצודת דוד** (א', ב) מסביר על פי פסוק זה את סירובו של יונה לקיים את שליחותו: "ולפי שנינוה הוא ראש מלכות אשור שבט אפו של המקום ב"ה רצה להחזירם למוטב למען יעמדו להיות רצועה מרדות על ישראל"; ועיין: א' קורמן, 'יונה הנביא וחורבן נינוה', **המעץ יג**, א, תשל"ג, עמ' 51-58.
20. ראה דיון להלן, חלק ה.
21. רד"ק (יונה א', א; וברומה מל"ב י"ד, כה) קישר בין שתי הנבואות: "כמו שנתהפך להם בנינוה מרעה לטובה - כך בימי ירבעם בן יואש נתהפך להם מרעה לטובה...", ופירושו מבוסס על דברי חז"ל, יבמות צח ע"א.
22. רקע זה תומך ונותן משמעות מחודשת לדברי חז"ל: "אמר לו הקב"ה: יש לי שלוחים כיוצא בכך" (מכילתא דרבי ישמעאל מסכתא דפסחא בא פרשה א, מהד' הורוויץ-רביץ עמ' 3).
23. על דרך הדרוש והחידוד ניתן להסביר על פי חישובם של חז"ל את המשמעות ההיסטורית של נבואת יונה על נינוה: יונה היה תלמידו של אלישע, שנפטר לפי חישובם (פרקי דרבי אליעזר, פרק מב) בשנת 3109 לבריאת העולם (651 לפנה"ס). סביר להניח שיונה נשלח לנינוה לאחר פטירת רבו, ולכן ניתן לשער כי נבואתו לנינוה הייתה בערך ארבעים שנה לפני חורבן נינוה, בשנת 612 לפנה"ס. אנשי נינוה אכן שבו בתשובה שלמה מיד לאחר נבואת יונה, ועל כך חרה ליונה; אך ארבעים שנה מאוחר יותר, בבחינת "ארבעים יום - יום לשנה יום לשנה" (במדבר י"ד, לד) אנשי נינוה שבו למעשיהם הרעים. ולכן העיר נחרבה כליל בידי מדי ובבל. לפי זה יוצא, שנבואת יונה - "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" (ג', ד) התקיימה במובן מסוים. ואכן, חז"ל עמדו על הקשר ההיסטורי של קיום נבואת יונה לאחר ארבעים שנה: "ארבעים שנה האריך אפו עמהם כנגד ארבעים יום ששלח את יונה, ולאחר ארבעים שנה שבו למעשיהם הרעים הרבה מן הראשונים ונבלעו כמתים בשאל תחתיה, שנאמר 'מעיר מתים ינאקו' (איוב כ"ד, יב), שלח הב"ה ביד עבדיו הנביאים אל ישראל ואומר 'שובה ישראל עד ה' אלהיך כי כשלת בעוניך' (הושע י"ד, ב)... (פרקי דרבי אליעזר, פרק מב).

ג. שם ה' ושם אלוהים בספר יונה

מקובל לטעון, ששם ה' מציין את מידת הרחמים ואת הקשר האישי בין האדם לבוראו, בניגוד לשם 'אלהים', המציין את מידת הדין ויראת האדם את בורא העולם.²⁴ כיוון שמידת הדין ומידת הרחמים של ה' הם נושאים מרכזיים בספר יונה, מתחלפים השמות לפי הקשרם.²⁵ באופן עקרוני ניתן לחלק, ששם ה' מציין יחס אישי אל ה', ויחסו של הנביא אל שולחו מנוסח בשם ה', אלא אם כן יש סיבה להוסיף גם שם 'אלהים'. לעומת זאת, יחסם של בני עמים אחרים מנוסח באופן כללי בשם 'אלהים', כיוון שאין קשר אישי מיוחד בינם לבין בורא העולם, אלא אם כן נוצרו תנאים מיוחדים לקרבה זו.

לאורך פרק א' עוברים המלחים תהליך דתי-אמוני, אשר מתבטא במעבר מזעקה לאלוהיהם - "ויזעקו איש אל אלהיו" (פס' ה), לבקשה מיונה לקרוא לאלוהיו - "קום קרא אל אלהיך" (פס' ו). לאחר פניית כל אחד 'לאלוהיו' ללא הצלחה, עצם הפנייה אל יונה גורמת למלחים להזכיר את שם 'האלוהים' במשמעות של אל אחד: "אולי יעשעש האלהים לנו" (פס' ו).²⁶ בהצהרתו משלב יונה את שני השמות יחד, כי הסער של הים הוא ביטוי להשגחה הפרטית של יונה בבריחתו משליחות ה': "ויאמר אליהם עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא אשר עשה את הים ואת היבשה" (פס' ט). יונה משתף את המלחים בסיפורו האישי: "כי ידעו האנשים כי מלפני ה' הוא ברח כי הגיד להם" (פס' י). בעקבות דברי יונה למדו המלחים לפנות אל ה' באמונה של השגחה פרטית, אשר תתבטא מצדם ביראה ובהבאת זבחים ונדרים לה': "ויקראו אל ה' ויאמרו אנה ה' אל נא נאבדה בנפש האיש הזה ואל תתן עלינו דם נקיא כי אתה ה' כאשר חפצת עשית" (פס' יד); "וייראו האנשים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים" (פס' טז). כיוון שהמלחים הכירו במידת הרחמים שבהשגחה הפרטית של הבורא על האדם, אף הם התנהגו כלפי יונה במידת הרחמים, ולפני שהשליכו את יונה לים, הם השתדלו להצילו בדרכים אחרות (פס' יג-יד).

24. רש"י כבר הגדיר את ההבדלים בין שם ה' ושם אלוהים בתחילת פירושו על התורה (בראשית א', א): "ברא אלהים - ולא אמר ברא ה', שבתחלה עלה במחשבה לבראתו במדת הדין, ראה שאין העולם מתקיים, הקדים מדת רחמים ושתפה למדת הדין, היינו דכתיב 'ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים' (בראשית ב', ד)"; ועיין בדבריו היפים של רבי יהודה הלוי בספר הכוזרי, מאמר רביעי, אות א. שינוי שם ה' ואלוהים זכה לתשומת לב רבה בחקר המקרא בכלל ובפרשנות ספר יונה בפרט, וניתוחו מדגים את הרגישות הספרותית והדתית להבדלים אלו בספר יונה (נגד דעת כמה חוקרים); ראה להלן ליד הערה 128.

25. עשרים ושש פעמים מופיע בספר יונה שם הוייה, ושם אלוהים חמש עשרה פעמים (או שש עשרה פעמים, אם סופרים גם "עיר גדולה לאלהים"); ראה סימנים ברף הגרפי.

26. "ולזה לא אמרו יעשעש 'אלקיך' אלא יעשעש 'האלקים' רצה לומר אלקיו ואלהיהם כולם יחד" (אברבנאל).

בפרק ב' פונה יונה בתפילתו אל "ה' אלהיו" (פס' ב), וכך הוא גם מכנה את בוראו בתפילתו (פס' ז), כי הוא רואה בסערת הים את השגחת ה' עליו.²⁷ לאורך כל הספר, יונה אינו פונה לבוראו בשם 'אלהים' בלבד, כי הרי מטבע הדברים בהיותו נביא ה' - זיקתו לשולחו היא אישית וישירה.

בפרק ג' אנשי נינוה אמנם מאמינים "באלהים" (פס' ה) ומקיימים את מצוות המלך, אך תשובתם אינה מבוססת על תהליך וחוויה דתית אישית כמו זו של המלחים. על דרך הפשט, תשובת המלחים משקפת התפתחות דתית וחוויה אישית לאור ההתמודדות עם הסערה ועם דברי יונה, עד שלבסוף הם יראים את ה' יראה גדולה, זוכחים לה' ונוודרים נדר (א', טז; ראה בפירושו על פרק א'), ולכן פנייתם לבורא שמים וארץ לאחר הצהרתו של יונה - היא מתוך זיקה ואמונה אישית עמוקה בשם ה'. כמו יונה, אף הם זוכחים ונוודרים מתוך התבוננות אישית בהנהגת ה' ובהשגחתו הפרטית לבריותיו (א', טז - ב', י). לעומת זאת תשובת אנשי נינוה מבוססת על ערכי מוסר והתנהגות הגונה,²⁸ אך היא נטולת התמודדות פרטית ותכנים דתיים אישיים, ואין בה שום דברי וידוי או קבלת דברים בפה (ג', ה); תשובתם באה בעיקר למנוע את גזר הדין המאיים על עתיד העיר (בפסוק הקודם!): "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" (שם, ד), ולכן תגובתם לגזר הדין היא במידת הדין דווקא. מלך נינוה אמנם מחזק בדבריו את מעשה התשובה של יושבי העיר (ג', ח-י), אך עיקר דאגתו היא מניעת אבדן העיר - "ולא נאבד" (ג', ט). אמנם, גם המלחים אמרו בזו הלשון - "ולא נאבד" (א', ו) אך בשלב זה תשובתם היא עדיין בשם אלוהים ובמידת הדין; לאחר הצהרת יונה, המלחים באים לידי יראת שמים עם רמה מוסרית וקבלת השגחת הבורא (שם, יד) ברמה אישית יותר, ולכן פנייתם לבורא בשלב השני היא בשם ה' דווקא.

יונה כנביא ה' קורא את נבואתו לאנשי נינוה מתוך שליחות ה', דהיינו "כדבר ה'" (ג', ג). אם כי הפיכת נינוה כשלעצמה היא גזר דין על נינוה, התמודדותו האישית של יונה עם נבואה זו (ועם מידת הדין והרחמים של הבורא) - היא עיקר עניינו של הספר; לבסוף ה' אכן מרחם על נינוה, וההתמודדות האישית של נביא ה' עם נבואת בוראו נובעת לעולם מתוך התמודדות אישית עם "דבר ה'".

בפרק ד' מתנהל ויכוח בין יונה לה' בעניין מידת הרחמים ומידת הדין. יונה פונה אל בוראו כדרכו בשם ה'. הבורא מכין ליונה את הקיקיון בלשון "ה' אלהים" (פס' ו), שהרי הוא בא ללמדו את השילוב המיוחד בין מידת הרחמים ובין מידת הדין: מידת הרחמים מתבטאת בכך שהקיקיון מציל את יונה מרעתו, אך הריסת הקיקיון על ידי התולעת ורוח

27. ראה למשל שמות ל"ב, יא; מל"ב ה', יא, ועוד.

28. וזו המשמעות של הביטוי "יראת אלהים" בבראשית כ', יא; מ"ב, יח; שמות א', יז; דברים כ"ה, יח, ועוד.

הקדים למחרת הראו ליונה דווקא את מידת הדין: "וימן האלהים... וימן אלהים..." (פס' ז-ח). מתוך דיון זה יונה אמר להבין ולהפנים, שמידת הדין בלבד אינה מספיקה לקיום העולם, ולכן בפסוק זה הבורא פונה אל יונה עדיין במידת הדין (ג', ט).²⁹ רק לבסוף פונה ה' ליונה בשם ה', כדי להסביר לו את מהותה של מידת הרחמים (שם, י), ובנימה זו מסתיים הספר.

השימוש המגוון בשם ה' ובשם אלוהים בספר יונה, המעבר מכינוי אחד לשני, והשילוב של שני השמות הוא, אם כן, כלי ביטוי מכוון לגישות השונות בהנהגת הבורא עם ברואיו - במידת הרחמים ולחילופין במידת הדין.

29. בכך מובן השינוי בין שם ה' ושם 'אלהים' בשני הפסוקים הדומים, בהם מובאת שאלת הבורא אל יונה: "ויאמר ה' **ההיטב חרה לך**" (ד', ד). לאחר הצגת מידת ה', הבורא פונה אל יונה דווקא בזיקתו האישית בשם ה'; לעומת זה, לאחר סיפור הקיקיון הבורא פונה אל יונה דווקא מתוך התבוננות במעשה הבריאה: "ויאמר אלהים אל יונה **ההיטב חרה לך** על הקיקיון..." (שם, ט).

ד. פירוש

פרק א'

(א) וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה בֶן אֲמִתַּי לֵאמֹר. (ב) קוּם לָךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרָא

פסוקים א-ג הם פתיח לכל הסיפור, המציג כבר את עיקרי הדברים של כל הספר: השליחות הנבואית ובריחתו של יונה. השמות "ה'... יונה... נינוה" הן לשון נופל על לשון, ותופעה זו משקפת את המתח בין יונה, שליחות ה' והנבואה על נינוה.

א: "ויהי דבר ה' אל..." - הפתיחה של ספר יונה שונה מהפתיחות של ספרי נביאים אחרים, כי היא נשמעת מעין המשך לנבואה קודמת;³⁰ ייתכן שצריכים להבין את כל הספר כעין המשך לנבואת "יונה בן אמתי הנביא אשר מגת החפר" (מל"ב י"ד, כה) על הרחבת גבולות ישראל בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל.³¹

"יונה בן אמתי" - השם "יונה" קשור רעיונית לכמה סיפורים והקשרים במקרא, אשר משתלבים היטב עם המוטיבים והמסרים של ספר יונה על פי העיקרון "כי כשמו כן הוא" (שמ"א כ"ה, כה). נח שלח את היונה פעמיים בסוף המבול לראות אם יבשו המים (בראשית ח', ח-יב).³² המיית היונה היא סמל של אכזבה ומשבר (ישעיהו ל"ח, יד; נ"ט, יא) או של התלבטות וחוסר כיוון: "ויהי אפרים כיונה פותה אין לב מצרים קראו אשור הלכו" (הושע ז', יא). הניסוחים "חרון היונה" (ירמיהו כ"ה, לח) ו"חרב היונה" (שם מ"ו, טז) קשורים למושגים של חרון ה' ולחורבן. היונה היא ציפור נודדת (תהילים נ"ה, ז), אשר שבה לאחר נדודים ארוכים לשובך שלה. הנביאים משתמשים במשל זה לתיאור שיבת ישראל הן מאשור במזרח (הושע י"א, יא) והן מטרשיש במערב (ישעיהו ס', ח-ט). היונה יושבת בבדידות (ירמיהו מ"ח, כח). עם ישראל נמשל ליונה (שה"ש ב', יד; ה', ב; ו', ט). צפניה הנביא קורא לירושלים "העיר היונה" לאחר נבואתו על חורבן נינוה (צפניה ג', א; ב', יג).

30. הניסוח "ויהי דבר ה' אל... לאמר" מופיע במקרא עשרים וארבע פעמים, אך כמעט תמיד מדובר בנביא מוכר מקודם. ברם, קיימת חריגה אחת במל"א ט"ז, א - "ויהי דבר ה' אל יהוא בן חנני על בעשא לאמר", אע"פ שיהוא בן חנני לא נזכר קודם. יש להוסיף, ששם וכאן הם המקומות היחידים שבהם נזכר שם אביו של הנביא, ועל כן ייתכן שאכן זהו ביטוי של פתיחה.

31. וכך פותח רבי אברהם בן עזרא את פירושו על ספר יונה: "זה הנביא התנבא על ירבעם בן יואש וכן כתיב 'הוא אשר דבר ה' ביד עבדו יונה בן אמתי אשר מגת החפר'"; ראה גם לעיל, חלק ב.

32. ראה להלן, ליד הערה 107.

עֲלֶיהָ כִּי עֲלֹתָהּ רָעַתָּם לְפָנַי. (ג) וַיִּקָּם יוֹנָה לְבָרַח תַּרְשִׁישָׁה מִלְּפָנַי ה' וַיֵּרֶד יָפוֹ וַיִּמְצָא

השם "אמתי" רומז למידת האמת, כי יונה כבש את נבואתו מתוך חיפוש ה'אמת': "ומפני שנתאמתו דבריו תמיד לכן נקרא בן אמתי" (אברבנאל).³³ בדרך זו ניתן גם להבין את העובדה, שיונה משמיט את מידת ה'אמת' מתפילתו (ד', ב).

ב: "כי עלתה רעתם לפני" - התיאור מזכיר מבחינה עניינית ולשונית את הסיפור על סדום ועמורה, כלומר את מידת הרוע והחטא: "ארדה נא ואראה הכצעקתה הבאה אלי עשו כלה ואם לא אדעה" (בראשית י"ח, כא).³⁴

ב-ג: "קום לך אל נינוה... ויקם יונה לברח": במקום לקום ולמלא את שליחות ה', הוא אכן קם, אך על מנת לברוח ממנה.³⁵ הפסוק מדגיש פעמיים את הבריחה "מלפני ה'..." , דהיינו הסיורב של יונה לעמוד לפני ה' כנביא: "חי ה' אלהי ישראל אשר עמדתי לפניו" (מ"א י"ז, א).³⁶

"ויקם... וירד... וימצא... ויתן... וירד..." - חמשת הפעלים הללו ממחישים את מהירות הפעולה:³⁷ יונה מצליח לברוח והכול מזדמן לו בקלות רבה. מיד בבואו ליפו הוא מוצא אנייה הבאה תרשישה, דהיינו בדיוק לכיוון ההפוך מנינוה: "וראה יונה ושמח לבו ואמר עכשיו אני יודע שדרכי מיושרת לפני" (פרקי דרבי אליעזר, פרק ט). מיד משלם יונה את דמי הנסיעה,³⁸ ומצטרף למלחים לבוא עמהם תרשישה.

"לברח... באה... לבוא עמהם" - החלפת הפעלים משקפת את הכוונות השונות של יונה ואנשי האנייה: יונה מבקש "לברח" תרשישה, אך האנייה "באה" תרשישה,

33. בתלמוד ירושלמי (סנהדרין פי"א, ל ע"ב) השם "אמתי" נדרש בדרך זאת: "והכובש על נבואתו כיונה בן אמיתי" אמר רבי יונה: יונה בן אמיתי נביא אמת היה, את מוצא בשעה שאמר לו הקב"ה 'קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה כי עלתה רעתם לפני', אמר יונה: יודע אני שהגויים קרובי תשובה הן והריני הולך ומתנבא עליהם והם עושין תשובה והקב"ה בא ופורע משונאיהן של ישראל ומה עלי לעשות? לברוח, ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה' וירד יפו וימצא אניה באה תרשיש ויתן שכרה וירד בה' וגו'". ראה גם להלן בפירושו על ד', ב, ליד הערה 119, ובחלק ה.

34. ראה גם להלן, הערה 96.

35. ראה דוגמה דומה בבראשית מ', יג-יט, ועוד.

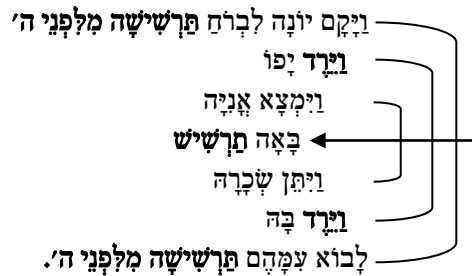
36. עמידה לפני המלך פירושה קבלת רצונו, והשתייכות לשירותו: בראשית מ"א, מו; מ"ז, ז; אסתר ח', ד, ועוד רבים.

37. ריבוי פעלים הוא אמצעי ספרותי להמחיש את האווירה של פעילות קדחתנית. ראה למשל: שמות ט"ו, ט; שופטים ה', כז; ירמיהו ד', ה, ועוד.

38. לפי חז"ל קנה יונה את כל האנייה - "ויתן שכרה..." שנתן שכרה של ספינה כולה" (נדרים לח ע"א).

אָנְיָה כָּאָה תְּרַשִּׁישׁ וַיִּתֵּן שְׂכָרָה וַיֵּרֶד כֶּה לְבֹא עִמָּהֶם תְּרַשִּׁישָׁה מִלְּפָנֵי ה'. (ד) וְה'

ובעקבות כך יונה מצטרף אל המלחים "לבוא עמהם" תרשישה.³⁹ הפסוק בנוי בצורה כיאסטית: בהתחלה, באמצע ובסוף מופיע היעד "תרשיש"; יונה 'יורד' ליפו, ושם הוא 'יורד' לאנייה; הוא מוצא את האנייה, ונותן שכרה. אמצעי ספרותי זה ממחיש, שאכן הדרך 'מיושרת' לפני יונה:

יפו - העיר יפו למעשה כבר לא שייכת לגבול ישראל, וממנה יצאו ובאו אניות מכל רחבי העולם.⁴⁰

תרשיש - זיהויה של תרשיש לא הוכרע באופן חד-משמעי.⁴¹ במקרא מציינת תרשיש את קצה הארץ במערב; יונה בורח תרשישה, כי היא מקום רחוק מה' ומידיעתו,⁴² והיא בכיוון הפוך מנינוה השוכנת מזרחה מארץ ישראל. "אניות תרשיש" הפליגו בים סוף⁴³

39. בדומה גם בדה"ב ט', כא; ראה: מ' וייס (לעיל, הערה 8).

40. ראה: יהושע י"ט, מו; עזרא ג', ז; דה"ב ב', טו. לפי מסורת עתיקה, המתועדת בספרות היוונית במאה הרביעית לפני הספירה, נמצא ביפו במשך מאות שנים השלד של כריש גדול, אשר נהרג על ידי הדמות המיתולוגית Perseus. בניגוד למסורת ידועה זאת של המיתולוגיה העתיקה, יונה נבלע על ידי דג וניצל על ידי תפילתו ותשובתו אל ה'; ראה: H.W. Wolff, *Studien zum Jonabuch*, Köln: Neukirchener Verlag 1965, Seiten 17-26, ולהלן הערה 78.

41. ראה: מ' אילת, ערך 'תרשיש', **אנציקלופדיה מקראית** ח, ירושלים תשכ"ו, עמ' 942-945; הנ"ל, 'תרשיש בישעיה כג ובהיסטוריה', **שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום** י, תשמ"ו-תשמ"ט, עמ' 17-30.

42. וכך מוסבר במדרש: "אברח למקום שאין כבודו שם" (ילקוט שמעוני יונה רמז תקנ), וניתן להביא סימוכין לכך מהפסוק: "ושמתי בהם אות ושלחתי מהם פליטים אל הגוים **תרשיש** פול ולוד משכי קשת תבל ויון האיים הרחקים אשר לא שמעו את שמעי ולא ראו את כבודי והגידו את כבודי בגוים" (ישעיהו ס"ו, יט).

43. ראה: מל"א י', כב (= דה"ב ט', כא); מל"א כב, מט.

הַטִּיל רוּחַ גְּדוּלָה אֶל הַיָּם וַיְהִי סַעַר גְּדוֹל בַּיָּם וַהֲאֲנִיָּה חֲשָׁכָה לְהַשְׁכֵּר. (ה) וַיִּירָאוּ

ובים התיכון.⁴⁴ תרשיש הייתה עיר מפורסמת ועשירה בזכות המסחר במתכות⁴⁵ ובאבנים יקרות ("אבני תרשיש");⁴⁶ יונה ברח, אם כן, מלפני ה' אל מקום העושר והמסחר.

ד-טו: כל סיפור הבריחה באנייה עם המלחים בנוי בסדר כיאסטי (ראה חצים בדף הגרפי), כשבמרכזו עומדת הצהרתו של יונה (פס' ט).

בולט הניגוד בין תפיסתם הדתית של המלחים הנכרים מול נביא ה', הבורח משליחותו: הם משתדלים להציל את עצמם ומתפללים לאלוהיהם, אך יונה עוצם את עיניו מראות. הן שתיקתו הנחרצת כלפי ה', הן אדישותו למלחים במצב של סכנת מוות, ממחישים את הניגוד בין יונה והמלחים. המלחים יראים את ה', ואת יונה פוקד משבר אמוני.

ד: "וה' הטיל" - יונה חשב לברוח "מלפני ה'" (פס' ג), אבל ה' מחזיר אותו מיד: "וה' הטיל..." כשם שהים, הרוח והדג מקיימים את רצון ה', כך מן הראוי שגם יונה יציית לה' ויקיים את שליחותו. הים והדג, אם כן, הם סמל לשלטון ה'.⁴⁷

השורש טו"ל משמש מילה מנחה בפרק א' בכמה הקשרים; מעורבותו של ה' ("וה' הטיל רוח" - פס' ד) היא שגורמת להתפתחויות הבאות: ניסיון המלחים להציל את האנייה ("ויטלו את הכלים" - פס' ה); יונה יודע כי רק השלכתו לים תפתור את הבעיה ("והטילני אל הים" - פס' יב), ורק לאחר מאמצים רבים להציל את האנייה בדרך אחרת, מקבלים המלחים את דעתו ומבוקשו של יונה ("ויטלְהוּ אל הים" - פס' טו). הטלת הרוח על ידי ה' הביאה את המלחים לניסיונות הצלה ואת יונה לבקשה למות בים, ובסופו של דבר המלחים הטילו את יונה על פי בקשתו לים.⁴⁸

"ויהי סער גדול בים" - תיאור הסער לאורך הפרק הולך וגדל מבחינה ספרותית - כשם שהסער הולך וגובר מבחינה מציאותית: בהתחלה יש סער גדול "בים" (פס' ד), בהמשך, הים כולו מעורב, והסער הולך ומחמיר - "הים הולך וסער" (פס' יא), ולבסוף מרגישים המלחים גם מבחינה סובייקטיבית את הסכנה המאיימת "עליהם" (פס' יג).

44. על "אניות תרשיש", על תפקידם המסחרי וכד', ראה בהקשרים שונים: מל"א כ"ב, מט; ישעיהו ב', טז; כ"ג, א, יד; ט', ט; יחזקאל כ"ז, כה; ל"ח, יג; תהילים מ"ח, ח; ע"ב, י, ועוד. מצב וניסוח מאוד דומה של מלחים בלב ים, סערה וצעקה אל ה', ראה תהילים ק"ז, כג-לב.

45. ראה: מל"א י', כב; ירמיהו י', ו; יחזקאל כ"ז, יב.

46. ראה: יחזקאל א', טז; י', ט; כ"ז, יב; כ"ח, יג; דניאל י', ו.

47. ראה: ישעיהו נ"א, ט-י; תהילים ע"ד, יג-טו; פ"ט, י; איוב כ"ו, יב-יג, ועוד.

48. על משמעות השורש באופי של פרק א', ראה להלן, הערה 52.

הַמַּלְחִים וַיִּזְעַקוּ אִישׁ אֶל אֱלֹהָיו וַיְטִלוּ אֶת הַכִּלִּים אַשֶּׁר כָּאָנְיָה אֶל הַיָּם לְהַקֵּל

- (פס' ד).
- (פס' יא).
- (פס' יג).

...וַיְהִי סַעַר גָּדוֹל בַּיָּם
...כִּי הָיָה הוֹלֵךְ וְסַעַר
...כִּי הָיָה הוֹלֵךְ וְסַעַר עֲלֵיהֶם

"והאניה חשבה להשבר" - גם בדה"ב כ', לה-לז נשברות האניות הבאות תרשישה כעונש לחטא האדם, כמו בספר יונה: "ויתנבא אליעזר בן דדוהו ממרשה על יהושפט לאמר כהתחברך עם אחזיהו פרץ ה' את מעשיך וישברו אניות ולא עצרו ללכת אל תרשיש"⁴⁹.
ה: במקביל לסערה הגדולה בים (ראה פסוקים לעיל), גם יראת המלחים מתפתחת לאורך הפרק באופן הדרגתי, וכל פרט מבטא רעיון נוסף:⁵⁰

- (פס' ה).
- (פס' י).
- (פס' טז).

...וַיִּרְאוּ הַמַּלְחִים
...וַיִּרְאוּ הָאֲנָשִׁים יָרְאָה גְדוֹלָה
...וַיִּרְאוּ הָאֲנָשִׁים יָרְאָה גְדוֹלָה אֶת ה'

מתוך פחד שהאנייה תישבר (פס' ד) - מגיבים "המלחים" במאמצים מקצועיים של ימאים, ולכן הם מטילים את הכלים לים; הטלת "הכלים" אמורה "להקל" עליהם (לשון נופל על לשון), אך גם ניסיון זה נכשל (פס' ה); אך לאחר הצהרתו של יונה (פס' ט) - "ידעו האנשים כי מלפני ה' הוא ברח", ולכן הם נקראים עכשיו "האנשים"; יראתם "גדולה" (פס' י), כעין תגובה לרוח ה"גדולה" ולסער ה"גדול" (פס' ד). מתוך הפחדים של "יראה גדולה" בים הסוער (פס' י) - התפתחה עכשיו "יראה גדולה את ה'" (פס' טז) כביטוי של התקרבות לה', ולבסוף הם זוכחים ונודרים לה' (פס' טז).⁵¹ יונה ביקש לברוח משליחותו, אך לבסוף הוא הגדיל את שם ה' בגויים - דווקא בניסיונו לברוח מלפניו.

"עליות" ו"ירידות" - צמד המילים המנחות 'עלה' ו'ירד' אופייני לפרק א' של ספר יונה:⁵² רעתם של אנשי נינוה "עלתה" לפני ה' (פס' ב), אך יונה בורח משליחות ה':

49. ראה גם: תהילים מ"ח, ח ולהלן בפירוש על ד', ז-ח.
50. מבוסס על ניתוחו של ר' ויס, 'אננה מפניך אברח? - עיון ספרותי-רעיוני בספר יונה פרק א', 'משוט במקרא, ירושלים תשל"ו, עמ' 101-108.
51. גם בתהילים ק"ז, כג-ל מתוארת מצוקתם והצלתם של יורדי הים, אשר הביאה אותם לדבקות בה'.
52. גם משחק המילים עם השורש טו"ל (ראה לעיל על פסוק ד) ועם 'הפלת הגורלות' מתאים לשדה הסמנטי של פרק זה (ראה הערות 48, 61). ראה: פ' פולק, 'הסיפור במקרא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 93-97.

מַעֲלִיָּהֶם וַיֹּנֶה יָרֵד אֶל יִרְכָתֵי הַסְּפִינָה וַיִּשְׁכַּב וַיִּרְדָּם. (ו) וַיִּקְרַב אֵלָיו רַב הַחֲבֵל וַיֹּאמֶר

“וירד יפו... וירד בה...” (פס' ה), וגם בשעת הסערה הוא מתחבא ונרדם (לשון נופל על לשון): “ויונה ירד אל ירכתי הספינה וישכב וירדם” (פס' ה). הירידה לא מציינת את נסיעתם של ‘יורדי’ הים,⁵³ אלא מבטאת את הירידה הדתית של יונה ואת התרחקותו משליחות ה'. תפילתו בפרק ב' (ראה שם) מציינת - על דרך הניגוד - את תשובתו אל ה': “לקצבי הרים ירדתי הארץ ברחיה בעדי לעולם ותעל משחת חיי ה' אלהי” (ב', ז). “אניה” - “ספינה” - לפי המלבי”ם, החלק הפנימי והסגור נקרא “ספינה”, ולכן שינוי זה מופיע דווקא כשמסופר שיונה מתחבא ב”ירכתי” הספינה; הוא מתחבא עמוק בתוך הספינה (ובתוך עצמו).⁵⁴

ו: “ויקרב אליו רב החבל” - לשון נופל על לשון. “רב החבל” - “הגדול שבספנים, כי הספנים נקראים חובלים, לפי שמושכין ומתירין חבלי התורן כפי חכמתם, ו'חובל' הוא שם כלל לחובלים... וגם כן יהיה שם כלל לחובלים והוא הגדול המנהיג הספינה על פיו ימשכו ויתירו הספנים את החבלים” (רד”ק. ראה: יחזקאל כ”ז, ח, כז-כט).

“מה לך נרדם” - השאלה מבטאת את המתח והפער בין עולמו של יונה והמלחים:⁵⁵ יכולתו של יונה לישון בשעת הסערה המסוכנת שינה עמוקה⁵⁶ מבטאת אדישות ואפילו העדפת מוות מחיים, כדבריו בסוף הספר: “טוב מותי מחי” (ד', ג, ח).

“קום קרא” - מילים מנחות בספר יונה

שליחות יונה לנינוה	רב החובל פונה אל יונה	תשובת אנשי נינוה
קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה... (א', ב; ג', א).	קום קרא אל אלהיך (א', ו).	ויקראו צום... ויגע הדבר אל מלך נינוה ויקם מפסאו (ג', ה-ו).

רב החובל מוכיח את יונה על שירד לירכתי הספינה, אך ברובד נוסף דברי רב החובל מתפרשים באופן סובייקטיבי גם כביקורת על יונה על עצם בריחתו משליחות ה'. למרות שרב החובל אינו מכיר את ציווי ה' אל יונה בלשון “קום לך אל נינוה העיר הגדולה וקרא עליה”, הוא משתמש בדיוק באותם שני הפעלים בתוכחתו האישית ליונה הנרדם בירכתי

53. ראה: ישעיהו מ”ב, י; תהילים ק”ז, כג, ועוד.

54. ראה: מל”א ז', ג; יחזקאל ל”ב, כג; עמוס ו', י; חגי א', ד. לפי מחקר המקרא המושגים שייכים לתקופות שונות, וההבדלים משקפים זמן מאוחר של חיבור הספר, אך אין בכך שום הסבר להבנת המושגים השונים בפסוק זה.

55. ראה: בראשית כ”א, יז; מל”א י”ט, ט, יג; ישעיהו ג', טו; ירמיהו ב', יח; תהילים נ', טו.

56. ראה: שופטים ד', כא; דניאל י”, ט.

לוֹ מַה לָּךְ נִרְדָּם קוּם קְרֵא אֶל אֶלְהֵיךָ אוּלַי יִתְעַשֶׂת הָאֱלֹהִים לָנוּ וְלֹא נֵאכָד.
(ז) וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ לָכוּ וְנִפְּלֵה גּוֹרְלוֹת וְנִדְעָה בְּשִׁלְטוֹי הָרָעָה הַזֹּאת לָנוּ
וַיִּפְּלוּ

הספינה "קום קרא אל אלהיך". המסר האישי והנוקב ליונה הוא שעליו לציית לאלוהיו ולא להתחמק. במעי הדג פותח יונה את תפילתו דווקא במילת המפתח - "קראתי מצרה לי אל ה'..." (ב', ב); על תושבי נינוה נאמר "ויקראו צום... ויקראו אל אלהים" (ד', ה, ח), וגם על המלך נאמר "ויקם מכסאו..." (ג', ו). יש בכך תוכחה גלויה ליונה: המלחים רואים את חשיבות הקריאה אל ה', וגם אנשי נינוה מאמינים באלוהים וחוזרים בתשובה; אך יונה נשאר לגמרי פסיבי, והוא לא 'קם' ולא 'קורא', וזקוק לתוכחות של אחרים 'לקום ולקרוא'. אילו היה מצליח להתחמק משליחותו, כולם היו אובדים באשמתו בלי שהייתה ניתנת להם ההזדמנות לשוב אל ה'.⁵⁷

"אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאכד" - תפיסתם הדתית של המלחים עדינה וצנועה: אולי ה' "יתעשת", דהיינו יתחשב בהם,⁵⁸ אך אין להם דרישות או טענות כלפי ה' - בניגוד ליונה (פרק ד').

ז: "לכו ונפילה גורלות ונדעה בשלמי הרעה הזאת לנו ויפלו גורלות ויפל הגורל על יונה" - המלחים ביקשו לגלות את כוונות הבורא על ידי הפלת גורלות.⁵⁹ בהתחלה כולם מפילים "גורלות" (בלשון רבים), אך "הגורל" לבסוף (בלשון יחיד) מציין את המסקנה.⁶⁰ שלוש פעמים מופיע בפסוק השורש נפ"ל, בפשטות במשמעות של 'הפלת גורל'. אך בסיפור הבריחה השורש מציין מפנה משמעותי והכרעה 'גורלית', במובן של "עד אשר תדעין איך יפל דבר" (רות ג', יח).⁶¹

"הרעה הזאת לנו" - יונה ברח בגלל "רעתם" של אנשי נינוה (א', ב), אך בריחתו

57. יש דוגמות רבות לאמצעי ספרותי זה: מל"ב ב', ד, ל מול מל"ב ב', ב ואילך; בראשית מ"ג, ט מול ל"א, לט; בראשית ל"ח, כו-כז מול ל"ז, לב-לג; שמ"א ט"ו, יג מול פסוק יא שם, ועוד.

58. השורש עש"ת פירושו מחשבה, דהיינו התחשבות (תהילים קמ"ו, ד; איוב י"ב, ה; דניאל ו', ד); ומבחינה עניינית ראה גם שמות ל"ב, ל; עמוס ה', טו; איכה ג', כט.

59. על הגורל כביטוי של רצון ה' ומשפט האל ראה: ויקרא ט"ז, ח; במדבר כ"ו, נה; משלי ט"ז, לג; י"ח, יח; אסתר ג', ז, ועוד. יש שתי תפיסות הפוכות בהפלת גורל: קיום רצון ה' והכרעת הבורא (כדוגמת הגורל לה' בעבודת יום הכיפורים בויקרא ט"ז) מול דטרמיניזם אלילי (כדוגמת אסתר ג', ז: "הפיל פור הוא הגורל לפני המן"). בפרקנו קיימות שתי התפיסות גם יחד בעיני המלחים ובעיני יונה בן אמת. ראה: י' גרוסמן, 'בין משתה לצום במגילת אסתר', בתוך: א' בזק (עורך), **הדיסה היא אסתר**, אלוץ שבות תשנ"ז, עמ' 73-91.

60. וכך "הפילו גורלות ויצא גורלו..." (דה"א כ"ו, יד); חז"ל (פרקי דרבי אליעזר, פרק ט) הסבירו, שבפעמים חוזרות הגורל תמיד נפל על יונה.

61. נפ"ל גם מתאים לשדה הסמנטי של פרק א': 'ירידה' ו'עלייה', 'הטלה'.

גורלות ויפול הגורל על יונה. (ח) ויאמרו אליו הגידה נא לנו באשר למי הרעה הזאת לנו מה פלאכתך וצאין תבוא קה ארצך ואי מזה עם אתה. (ט) ויאמר

מביאה "רעה" על המלחים (א', ז, ח); שאלת המלחים מאשימה כביכול את יונה: אתה ברחת משליחותך להחזיר את אנשי נינוה מרעתם, ועל ידי כך הבאת עלינו את "הרעה" הזאת.

- ח-ט: ויאמרו אליו: הגידה נא לנו (1) באשר למי הרעה הזאת לנו;
 (2) מה פלאכתך;
 (3) ומאין תבוא;
 (4) מה ארצך;
 (5) ואי מזה עם אתה.

ויאמר אליהם: (5) עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא אשר עשה את הים ואת היבשה.

המלחים ממטירים על יונה מטר של שאלות מגוונות; השאלות קצרות ומבטאות בלבול ופחד;⁶² מגוון השאלות משקף כנראה את מוצאם המגוון של המלחים.⁶³ יונה עונה למלחים באופן רגוע וענייני ומתייחס רק לשאלה האחרונה, אשר היא המשמעותית ביותר בעיניו.

הצהרתו הדתית של יונה סותרת את התנהגותו, את בריחתו מלפני ה', דהיינו מארץ ישראל, כי הרי מלוא כל הארץ כבודו.⁶⁴ בדבריו ניתן לזהות, אם כן, מעין וידוי על בריחתו.

"עברי" - בפסוקים מקבילים במקרא⁶⁵ המושג מציין את הזהות של עם ישראל

62. ראה גם: יהושע ט', ט; שמ"א ט', יב-יג; שמ"ב ט"ו, ב; מל"ב כ', יד; נחמיה ה', ב-ה. רד"ק ומצודת דוד הסבירו אחרת.

63. ראה: יחזקאל כ"ז, ח-ט.

64. ראה דיון להלן, חלק ה.

65. כגון על "אברם העברי" (בראשית י"ד, יג) במלחמת המלכים; יוסף בארץ מצרים נקרא "עברי" (שם ל"ט, יד, יז; מ"א, יב), אשר נגנב לדברי עצמו "מארץ העברים" על לא עוול בידי (שם מ', טו); הפער התרבותי-לאומי בין מצרים ובין בני ישראל מנוסח דווקא באותו כינוי: "כי לא יוכלון המצרים לאכל את העברים לחם כי תועבה הוא למצרים" (שם מ"ג, לב); בניגוד למצרים נקראים בני ישראל בגלותם דווקא בכינוי זה (שמות א', טו, טז, יט; ב', ז), אשר מציין את הניגוד הבולט ביניהם: "וירא איש מצרי מכה איש עברי מאחיו" (שם ב', יא, יג); ה', הגואל אותם מגלות מצרים, נקרא "ה' אלהי העבריים" (שם ג', יח; ה', ג; ד', טז; ט', א, יג; י', ג). ראה בהקשרים אחרים דומים גם שמ"א ד', ו, ט; י"ג, ז; י"ד, יא, כא; כ"ט, ג, ועוד.

אֱלֹהֵיהֶם עֲבָרֵי אֲנֹכִי וְאֵת ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם אֲנִי יָרָא אֲשֶׁר עָשָׂה אֶת הַיָּם וְאֵת הַיַּבְשָׁה. (י) וַיִּירָאוּ הָאֲנָשִׁים יְרָאָה גְדוֹלָה וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו מַה זֹּאת עָשִׂיתָ כִּי יָדְעוּ הָאֲנָשִׁים

דווקא בניגוד לעמים אחרים.⁶⁶ תשובת יונה "עברי אנכי" מדגישה, אם כן, את זהותו הלאומית כבן ישראל בניגוד לעמים האחרים, אשר היו אתו בספינה וקראו איש לאלוהיו, וייתכן לראות בתשובתו גם הסבר לבריחתו על רקע זהותו הלאומית, הלא הצלחת נינוה עלולה להשפיע לרעה על "העברים".⁶⁷

"אלהי השמים" - ביטוי זה מתאים, הן לזהותו של יונה כצאצא של "אברהם העברי" (בראשית כ"ד, ג, ז), הן לתפיסת עולמם של הגויים.⁶⁸ בדבריו יש מעין וידוי נסתר על בריחתו: "אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה' הלא את השמים ואת הארץ אני מלא נאם ה' " (ירמיהו כ"ג, כד).⁶⁹ בהצהרתו של יונה יש שני מרכיבים: זהות לאומית ("עברי אנכי") וזהות דתית ("ואת ה' אלהי השמים אני ירא...").⁷⁰

"אנכי... אני" - באותו פסוק מופיעים שני המושגים זה ליד זה, וניתן לזהות הבדל ביניהם: "אנכי" מודגש יותר, ומתאים לזיהוי והגדרה עצמית של האישיות; בניגוד לכך, "אני" מבדיל את המדבר ביחס לאחרים או בהקשר למעשה.⁷¹

ט-י: הצהרתו של יונה "אני ירא" (פס' ט) גרמה ליראת שמים של המלחים: "וייראו האנשים יראה גדולה..." (פס' י).

66. מבחינה לשונית ניתן להסביר את המושג על פי לשונו ועניינו של הפסוק: "בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים" (יהושע כ"ד, ב, יד), ובדרך זאת הסביר רמב"ן (בראשית מ', טו): "אברהם שהיה ראש היחס נקרא 'אברהם העברי' (בראשית י"ד, יג) כי היה 'מעבר הנהר', וגדול שמו בגוים כי נתקיים בו 'ואגדלה שמך' (שם י"ב, ב), ועל כן נקראו כל זרעו 'העברים'. והם עצמם יחזיקו את שמם כן שלא יתערבו בעמי הארצות הכנענים, והוחזק השם הזה בכל זרע ישראל לעולם. וזה טעם הביא לנו איש עברי (לעיל ל"ט, יד), כי יוסף אמר להם עברי אנכי, ולא רצה שיחזיקוהו בכנעני...". ראה: י' בן נון, 'העברים וארץ העברים', מגדים טו, תשנ"ו, עמ' 26-9.

67. ראה גם בדיון להלן בחלק ה.

68. ראה דה"ב ל"ו, כג (עזרא א', ב).

69. וראה שם מפסוק יט. ראה דיון להלן בחלק ה.

70. הצהרתו דומה להצהרתה של רות: "עמך עמי ואלהיך אלהי" (רות א', טז).

71. ראה גם: בראשית מ"ח, כא-כב; בראשית ט"ו, ז בהשוואה לבראשית כ', כ; שמות ז', יז; ל"ד, י; שופטים י"ט, יח; שמ"א ד', טז; י"ז, ח-ט; שמ"ב ג', יג; י"ט, לו-לט; כ', יז; ישעיהו מ"ג, יב; מ"ה, יב; ירמיהו כ"ד, ז; כ"ה, כט; הושע ה', יד; איוב ל"ג, ט; רות ד', ד; נחמיה א', ו (להלן, הערה 93) ועוד. הבדל זה יכול להסביר את ההבדל בהרבה מקומות. ראה פירוש רש"ר הירש על בראשית ו', ט, אשר מפרש את המילה "אנכי" על פי המושג "חומת אֲנָךְ" (עמוס ז', ז-ח), דהיינו כעין כלי מדידה של האישיות.

מִלְפָּנַי ה' הוּא בָרַח כִּי הִגִּיד לָהֶם. (יא) וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו מַה נַּעֲשֶׂה לָךְ וַיִּשְׁתַּק הֵימָּן מַעֲלִינוּ כִּי הֵימָּן הוֹלֵךְ וְסֹעֵר. (יב) וַיֹּאמְרוּ אֵלֵיהֶם שְׂאוּנִי וְהִטְלֵנִי אֶל הֵימָּן וַיִּשְׁתַּק הֵימָּן מַעֲלִיכֶם כִּי יוֹדֵעַ אֲנִי כִּי בְשָׁלִי הַסֹּעֵר הַגָּדוֹל הַזֶּה עֲלֵיכֶם. (יג) וַיִּחַתְרוּ הָאֲנָשִׁים לְהַשִּׁיב אֶל הַיָּבֵשָׁה וְלֹא יָכְלוּ כִּי הֵימָּן הוֹלֵךְ וְסֹעֵר עֲלֵיהֶם. (יד) וַיִּקְרָאוּ אֶל ה' וַיֹּאמְרוּ אָנָּה ה'

”מה זאת עשית” - דרכם של מוכיחים לומר **”מה זאת עשית לנו”**,⁷² אך השמטת המילה **”לנו”** מוסיפה קו חיובי לדמותם של המלחים: אין הם מוכיחים את יונה על האסון שהוא מביא עליהם, אלא הם מזדעזעים מעצם המעשה - בריחתו מלפני ה'.⁷³ מתוך יראת ה' הם מזדהים כביכול עם השליחות הנבואית, ותמהים איך לתקן את המצב. בדומה, גם שאלת המלחים **”מה נעשה לך”** (פס' יא) יכולה להביע דאגה ליונה, כמו **”והנה נטש אביך את דברי האתנות ודאג לכם לאמר מה אעשה לבני”** (שמ"א י', ב).⁷⁴

יא-יג: חמש פעמים נזכר **”הים”**, כי הוא נושא הוויכוח של יונה והמלחים. המלחים שאלו: **”באשר למי הרעה הזאת לנו”** (פס' ח), אך יונה עונה: **”כי יודע אני כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם”** (פס' יב). רק המלחים מפחדים מהעונש והאסון **”הרעה”**, אך יונה לא מזדהה עם צרתם **”עליכם”**, ומבחינתו **”הרעה”** נקראת **”הסער הגדול”**.
יב: **”שאוני והטילני אל הים”** - יונה מסרב לחזור בו ולקיים את שליחות ה', והוא מעדיף למות (ראה: ד', ג ובפירושו שם).

הבנתם של המלחים שונה מהבנתו של יונה, **”כי ידעו האנשים כי מלפני ה' הוא ברח”** (פס' י), אך יונה מקשר גם את הסער לבריחתו: **”כי יודע אני כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם”** (פס' יב); סער בהקשר נבואי יכול להיות ביטוי של כעס ה' על הנביאים המזלזלים בשליחותם (ירמיהו כ"ג, יח-כב).

יג-טו: למרות הודאת יונה על מעשיו, המלחים לא מוכנים לקיים את הצעתו באופן מידי; הם מנסים, לפי מיטב יכולתם המקצועית, להציל את הספינה ולא לזרוק את יונה לים. הניסוח **”להשיב אל היבשה”** מתייחס למאמצם המקצועי להחזיר את האנייה ליבשה, אך המושג **”להשיב”** מזכיר גם את רעיון **”התשובה”**, נושא מרכזי בספר כולו.⁷⁵

72. ראה: בראשית כ', ט; כ"ו, י; מ"ב, כח; שמות י"ד, יא; שופטים ח', א; ט"ו, יא; שמ"א ו', ט. גם בבראשית ל"א, כו חסרה המילה **”לנו”**, כי מדובר על תמיהה ולא על תלונה (מצודת דוד).

73. לפי א' סימון, **יונה** (לעיל, הערה 2).

74. ובדומה: **”ויאמר אליה אלישע מה אעשה לך הגידי לי מה יש לך קרין בבית... מה לעשות לך היש לדבר לך אל המלך או אל שר הצבא... ויאמר ומה לעשות לה ויאמר גיחזי אבל בן אין לה ואישה זקן”** (מל"ב ד', ב, יג, יד); **”מה לעשות עוד לכרמי...”** (ישעיהו ה', ד), ועוד.

75. לפי ר"י מבלגנצי בפירושו על יונה.

אל נא נאבדה בְּנַפְשׁ הָאִישׁ הַזֶּה וְאַל תִּתֵּן עָלֵינוּ דָם נִקְיָא כִּי אַתָּה ה' כְּאֲשֶׁר
חִפְצָתָ עֲשִׂיתָ. (טו) וַיִּשְׂאוּ אֶת יוֹנָה וַיִּטְלֹהוּ אֶל הַיָּם וַיַּעֲמֵד הַיָּם מְזַעְפּוֹ.

רק לאחר מאמצם המקצועי וקריאתם אל ה' ללא הצלחה, הם מטילים, מחוסר ברירה, את
יונה לים.⁷⁶

נוסח תפילתם של המלחים - "ויקראו אל ה' ויאמרו אנה ה' אל נא נאבדה בנפש
האיש הזה ואל תתן עלינו דם נקיא כי אתה ה' כאשר חפצת עשית" (פס' יד), מזכיר את
תפילת זקני העיר בפרשת עגלה ערופה - "כפר לעמך ישראל אשר פדית ה' ואל תתן דם
נקי בקרב עמך ישראל ונכפר להם הדם" (דברים כ"א, ח). על זקני העיר מוטלת האחריות
לעשות כל מאמץ להימנע משפיכות דמים, וכך גם המלחים לוקחים על עצמם אחריות,
בניגוד ליונה, אשר בורח ונמנע מלהציל את אנשי נינוה. המילים האחרונות של תפילת
המלחים "כי אתה ה' כאשר חפצת עשית", הם מעין לקח ותוכחה ליונה לפני השלכתו
לים, שלא ניתן לברוח מלפני ה', כמו שנאמר בתהילים: "ואלהינו בשמים כל אשר חפץ
עשה" (קט"ו, ג); "כל אשר חפץ ה' עשה בשמים ובארץ בימים וכל תהומות" (קל"ה, ו),
ולא ניתן להתחמק מקיום דבר ה': "כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא ישוב אלי ריקם כי
אם עשה את אשר חפצתי והצליח אשר שלחתי" (ישעיהו נ"ה, יא). אלה המילים
האחרונות שיונה שומע לפני השלכתו לים. המלחים ממלאים, אם כן, תפקיד נבואי של
תוכחה ותפילה להצלת בני אדם. יונה, המסרב לקיים את שליחותו הנבואית, ניצל
בזכותם, ומבטיח להביא זבח ונדרים (ב', י) כמו המלחים, המשמשים לו למעשה דוגמה
אישית (א', טז).

76. וכך מתוארת צדקתם של המלחים בפרקי דרבי אליעזר פ"ט: "הטילו אותו עד ארכובותיו ועמד הים
מזעפו, לקחו אותו אצלן והים היה הולך וסוער עליהם, הטילו אותו עד צוארו ועמד הים מזעפו,
לקחו אותו אצלן והים הולך וסוער עליהם עד שהטילוהו כלו לים, ומיד שתק הים מזעפו, שנ' וישאו
את יונה ויטילוהו אל הים".

פרק ב'

(א) וַיִּמַן ה' דָּג גָּדוֹל לְכַלֵּעַ אֶת יוֹנָה וַיְהִי יוֹנָה בְּמַעַי הַדָּג שְׁלֹשָׁה יָמִים וּשְׁלֹשָׁה לַיְלֹת. (ב) וַיִּתְפַּלֵּל יוֹנָה אֶל ה' אֱלֹהָיו מִמַּעַי הַדָּגָה. (ג) וַיֹּאמֶר קְרָאתִי מִצָּרָה לִי אֶל

א: "וימן ה' דג גדול לבלע את יונה" - המשמעות המילולית של השם "נינוה" היא 'בית הדג', וגם סמל העיר נינוה הוא צורתו של דג בתוך בית; ⁷⁷ לבליעת יונה על ידי דג יש, אם כן, משמעות סמלית בסיפור: הוא ניסה לברוח מנינוה, דהיינו 'בית הדג', אך ה' זימן לו "דג גדול", שבלע אותו; הדג נהיה לו 'בית' במשך שלושה ימים - עד שיונה פנה סוף סוף אל ה' בתפילתו.⁷⁸

ב: "שלושה ימים ושלושה לילות" - שלושה ימים שתק יונה במעי הדגה, כשם שהוא שתק בירכתי הספינה, ורק אז נכנע כביכול והודה בתלותו בה' ובמידת חסדו.⁷⁹

ג-י: תפילת יונה ממעי הדגה - זיקת המזמור לסיפור (ראה טבלה בעמ' 175-174):
 רבים מחוקרי המקרא סוברים שאין קשר ישיר בין תפילת יונה לסיפורו,⁸⁰ כי יש בתפילה הודאה על הצלה מצרה, והרי יונה טרם ניצל, ולכן מתפרש הפרק כתוספת משנית לסיפור יונה, על פי מקבילות רבות ממזמורי תהילים אחרים (הטור השמאלי בטבלה). מאידך, נמצאים בתפילת יונה רמזים רבים המקשרים את דבריו למצבו האישי

77. 'נוה' - פירושו 'מקום' או 'בית'; 'נין' פירושו דג; ראה לעיל חלק ב, רקע היסטורי.
 78. ייתכן שגם למילה "וימן" (ד', ו-ח), אשר מופיעה רק פעם אחת מחוץ לספר יונה, יש משמעות של טקסי מלכות, מהם יונה מבקש לברוח: "וימן להם המלך דבר יום ביומו מפת בג המלך ומיין משתיו ולגדלם שנים שלוש ומקצתם יעמדו לפני המלך" (דניאל א', ה). בליעת אדם על ידי דג תוארה בשנת 1927 (ראה במבוא של א' בן מנחם לפירוש דעת מקרא לספר יונה, ירושלים תשל"ה, עמ' 5, הערה 5). בספרות העתיקה מופיע המוטיב של בליעת האדם על ידי דג או חיה אחרת, אך בהקשר של מלחמת האדם עם הבריאה ועם הבורא; בניגוד לכך, במקרא הבליעה על ידי הדג היא ביטוי של השגחת ה' על בוראיו (וכך למשל גם הסיפורים בספר דניאל ג' וו); ראה לעיל הערה 40, וראה על כך בחיבורים הבאים: U. Steffen, *Das Mysterium von Tod und Auferstehung - Formen und Wandlungen des Jona-Motivs*, Göttingen 1963; A. Lacocque, 'Pierre-Emmanuel Lacocque', *Jonah - a Psycho-Religious Approach to the Prophet*, South Carolina 1990.
 79. מבחינה לשונית ועניינית השווה שמ"א ל', יב; אסתר ד', טז.
 80. כמו בסיפורים אחרים (שמ"א ב', א-י; ישעיהו ל"ח, ט-כ, ועוד), ועיין א' בזק, 'זמן חיבורה של תפילת חנה', בתוך: ה"ל (עורך), *בראש השנה יכתבון - קובץ מאמרים על ראש השנה*, אלון שבות תשס"ד, עמ' 215-207.

ה' וַיַּעֲנֵנִי מִבְּטֶן שְׂאוֹל שְׁוַעֲתֵי שְׁמַעַת קוֹלִי. (ד) וַתִּשְׁלִיכֵנִי מִצוֹלָה בְּלִבְבַּי יָמִים וַיִּנְהַר

המתוארים בשאר פרקי הספר מעבר לתיאורים הרבים של סכנות הים, ולפי זה המזמור משתלב כחלק בלתי-נפרד בתוך הספר (הטור הימני בטבלה).

לאור המקבילות בין תפילת יונה ובין ביטויים אחרים, הן בספר יונה עצמו הן במקומות אחרים במקרא (ראה טבלה), השילוב של שתי הגישות הנזכרות לעיל ביחד מסביר היטב את האופי המיוחד של תפילת יונה: עניינית ולשונית ניכר קשר למצבו האישי, אך מאידך הוא מתחמק מהתמודדות עם מצבו האישי אליו הוא נקלע, והוא נעזר בניסוחים כלליים ממזמורי תהילים ידועים (כמקובל בנוסח התפילה במקרא), בלי וידוי דברים אישי, אשר הולם את מצבו באופן מפורש. יש, אם כן, באמירת מזמור נשגב זה, בלי התייחסות לבריחתו משליחות ה' ולמצבו האישי, גם מעין בריחה משליחותו לנינוה.⁸¹ על כל פנים, נראה שהתפילה היא חלק אינטגרלי של הספר מראשיתו, ולא תוספת משנית מאוחרת.

בפרק א' ביקש יונה לברוח מלפני ה', ולכן בצדק הוא חושש בתפילתו: "נגרשתי מנגד עיניך" (ב', ה). ההודאה על הצלה מצרה מתפרשת לפי זה על עצם בליעתו על ידי הדג, שבקבוצתיה יונה מתפלל להמשך ההצלה בעתיד: "אך אוסיף להביט אל היכל קדשך" (ב', ה).⁸²

מבנה התפילה משקף בדיוק את מצבו הנפשי של יונה, שהרי יש בו תיאור גם של מצוקה (פס' ג-ז) וגם של הצלה (פס' ז-י). הפסוק הראשון (פס' ג) משמש כמעין כותרת לכל התפילה, אשר מעמידה (פעמיים) את המצוקה מול ההצלה (ראה דף גרפי). גם המילה "קול" בתחילת התפילה עוברת שינוי משמעות לקראת סוף התפילה: "שועתי שמעת קולי" (פס' ג) קול התפילה של מצוקה נהפך לבסוף לקול תודה: "ואני בקול תודה אזבחה לך" (פס' י). המילה הראשונה בתפילה היא "קראתי", כי עד כה יונה ברח מציווי ה' 'לקרוא' על נינוה, וגם לא קיים את בקשת רב החובל 'לקרוא' אל אלוהיו.⁸³ המילה האחרונה של תפילתו היא "לה", כי עכשיו הוא מחפש את הקשר ואת הקרבה אל ה'.⁸⁴

81. ראה: א' סימון, **יונה** (לעיל, הערה 2); G.H. Cohn, *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst*, Assen 1969, Seiten 116

82. ראה רש"י (ב', ה): "ראיתי שקיימתני כל אלו הימים - ידעתי כי אוסיף להביט אל היכל קדשך"; אבן עזרא מפרש את לשון העבר בתפילת יונה כעבר נבואי: "ועתה שים לבך וראה כל תפילת נביא וברכתו היא ברוח נבואה" (ראה שם דוגמות אחרות מהמקרא).

83. על 'קרא' כמילה מנחה ראה לעיל בפירוש א', ו.

84. גם בחלום יעקב בבית אל (בראשית כ"ח, יג-טו: "אני... לך") ובעשרת הדיברות (שמות כ', ב-יג: "אנכי... לרעך") המילה הראשונה והאחרונה מסמנות את עיקר הפרשה.

יִסְבְּכֵנִי כָּל מִשְׁכַּרְיֶיךָ וְגִלְיֶיךָ עָלַי עָבְרוּ. (ה) וְאַנִּי אֶמְרָתִי נִגְרַשְׁתִּי מִנְּגִד עֵינֶיךָ אֶף

ג: "שאל שועתי שמעת קולי" - במילים אלו יש מצלול, והמושגים קשורים מבחינה רעיונית: למרות שהייתי במצוקה גדולה ("שאל"), התפילה ("שועתי") עזרה לי להתקרב אל ה' ("שמעת").

ד: מספר מושגים בתפילת יונה מופיעים גם בשירת הים, כי כשם שבני ישראל ניצלו בים סוף והלכו ביבשה - כך יונה מבקש מה' את הצלתו וחזרתו ליבשה:

שירת הים (שמות ט"ו)	תפילת יונה (פרק ב')
נְטִייתִי מִיַּיִן תִּבְלַעְמוּ אֶרֶץ. (יב).	וַיִּמֶן ה' דָּג גָּדוֹל לִבְלַע אֶת יוֹנָה (א).
יָרְדוּ בַמַּצּוֹלֹת כְּמוֹ אֶבֶן... קָפְאוּ תְהַמֵּת בְּלֵב יָם (ה, ח).	וַתִּשְׁלִיכֵנִי מִצּוֹלָה בְּלֵב יָמִים (ד).
מִי כְּמִכָּה נֶאֱדָר בְּקִדְשׁ... אֶל נוֹה קִדְשׁךָ... מִקִּדְשׁ אֲדֹנָי כּוֹנְנֵנוּ יְדִידךָ (יא, יג, יז).	...לְהַבִּיט אֶל הַיֵּכַל קִדְשְׁךָ (ה).
וּבְרוּחַ אַפְיֶיךָ נִעְרַמוּ מַיִם... נִשְׁפְּתָה בְרוּחְךָ כְּסִמוֹ יָם צָלְלוּ כַּעֲפֹרֶת בְּמַיִם אֲדִירִים... תִּמְלֵאמוּ נַפְשֵׁי אַרְיֵק חֲרָבִי (ח, י, ט).	אֶפְפוֹנֵי מַיִם עַד נֶפֶשׁ
תְהַמֵּת יְכַסִּימוּ... קָפְאוּ תְהַמֵּת בְּלֵב יָם (ה, ח).	תְהוֹם יִסְבְּכֵנִי
טָבְעוּ בַיָּם סוּף (ד).	סוּף חָבוּשׁ לְרֵאשִׁי...
תִּמְלֵאמוּ נַפְשֵׁי אַרְיֵק חֲרָבִי תוֹרִישְׁמוּ יְדֵי (ט).	בְּהִתְעַשֵּׂף עָלַי נַפְשֵׁי
וַיְהִי לִי לִישׁוּעָה זֶה אֵלַי וְאַנְוָהוּ (ב).	לִישׁוּעָתָה לֵה'
וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הִלְכוּ בַיִבְשָׁה בְּתוֹךְ הַיָּם (יט).	וַיִּקָּא אֶת יוֹנָה אֶל הַיִּבְשָׁה (יא).

מקבילות	תפילת יונה (פרק ב')	מקבילות ורמזים בספר יונה
<p>בצר לי אקרא ה' ואֵל אֱלֹהֵי אֲשׁוּעַ. יִשְׁמַע מֵהִיכָלוֹ קוֹלִי וְשׁוֹעֲתִי לְפָנָיו תְּבוּאָה בְּאָזְנוֹ (תהילים י"ח, ז). ה' הוֹשִׁיעָה הַמֶּלֶךְ יַעֲנֵנוּ בְּיוֹם קְרָאֵנוּ (שם כ', י). מִן הַמֶּצָר קְרָאתִי יְיָ עֲנֵנִי בַמֶּרְחֹב יְיָ (שם קי"ח, ה). בַּצָּרְתָּהּ לִי קְרָאתִי וַיַּעֲנֵנִי (שם ק"כ, א). בְּיוֹם קְרָאתִי וַתַּעֲנֵנִי (שם קל"ח, ג).</p> <p>אל תשליכני מלפניך ורוח קדשך אל תקח ממני (תהילים נ"א, יג; ע"א, ט); וְהַיִּם בְּקִעְתָּ לְפָנֵיהֶם וַיַּעֲבְרוּ בְּתוֹךְ הַיָּם בַּיַּבֵּשָׁה וְאֵת רֹדְפֵיהֶם הִשְׁלַכְתָּ בַּמַּצּוֹלֹת... (נחמיה ט', יא); תְּהוֹם אֵל תְּהוֹם קוֹרָא לְקוֹל צְנוּרִידָה כָּל מִשְׁבְּרֵיךָ וְנִלְיִד עָלַי עֲבָרוּ (תהילים מ"ב, ח).</p> <p>ואני אמרתי בחפזי נגרותי מנגד עיניך אכן שמעת קול תחנוני בשועי אליך (שם ל"א, כג).</p> <p>אֲשַׁתְּחִנֶּה אֵל הַיִּכָּל קְדוֹשְׁךָ (שם ה', ח; קל"ח, ב).</p> <p>אֲפַוְנֵי חִבְלֵי מוֹת וְנַחֲלֵי בַלְעֵל יִבְעֲתוּנִי (שם י"ח, ה).</p> <p>אֲפַוְנֵי חִבְלֵי מוֹת וּמִצְרֵי שְׂאוֹל מִצְאוּנִי צָרָה וַיְגוֹן אֲמַצָּא (שם קט"ו, ג). הוֹשִׁיעֵנִי אֱלֹהִים כִּי בָאוּ מִיָּם עַד נַפְשִׁי (שם ס"ט, ב).</p>	<p>אֵל ה' וַיַּעֲנֵנִי שְׁמַעְתָּ קוֹלִי (ג).</p> <p>בְּלִבְבִי יָמִים וְנָהַר יִסְבְּבֵנִי עָלַי עֲבָרוּ (ד).</p> <p>נְגַרְשָׁתִי מִנְּגֵד עֵינַיִךְ</p> <p>אֵל הַיִּכָּל קְדוֹשְׁךָ (ה).</p> <p>תְּהוֹם יִסְבְּבֵנִי</p>	<p>קוֹם לָךְ אֵל נִינְוָה הַעִיר הַגְּדוֹלָה וְקְרָא עָלֶיהָ... (א', ב).</p> <p>וה' הטיל רוח גדולה אל הַיָּם וַיְהִי סַעַר גְּדוֹל בַּיָּם וְהָאֲנִיָּה חִשְׁבָה לְהִשְׁבֹּךָ (א', ד).</p> <p>וְאֲנִי אָמַרְתִּי אַף אוֹסִיף לְהַבִּיט אֲפַוְנֵי מִיָּם עַד נַפְשִׁי סוּף חֲבוּשׁ לְרַאשֵׁי (ו).</p> <p>אל נא נאבדה בַּנֶּפֶשׁ הָאִישׁ הַזֶּה (א', יד). קַח נָא אֶת נַפְשִׁי מִמֶּנִּי (ד', ג). לְהִיּוֹת צֶלַעַל רַאשׁוֹ (ד', ה).</p>

<p>ה' אֱלֹהֵי שׁוֹעֲתַי אֲלִידָה וְתַרְפָּאֲנִי. ה' הַעֲלִיתָ מִן שָׂאוֹל נַפְשִׁי חַיִּיתִנִּי מִיַּרְדֵי בּוֹר (שם ל', ג-ד).</p> <p>וְאֲנִי בְרַב חֲסָדָיךָ אָבוֹא בֵיתְךָ אֲשַׁתְּמֹנֶה אֵל הַיִּכְלֵךְ קֹדֶשְׁךָ בְּיִרְאָתְךָ (תהילים ה', ח). רְעֵבִים גַּם צָמְאִים נַפְשָׁם בְּהֵם תַּהַעֲטֹף (שם ק"ז, ה). בְּהַתְּעַטֵּף עָלַי רוּחִי... (שם קמ"ב, ד; קמ"ג, ד).</p> <p>תִּבְרָא לְפָנַיךָ תַּפְלִיתִי הַטָּה אֲזַנְךָ לְרִנָּתִי (שם פ"ח, ג). שְׁנֵאתִי הַשְׂמָרִים הַכְּלִי שְׁוֹא וְאֲנִי אֵל ה' בְּטַחְתִּי. אֲגִילָה וְאֲשַׁמְחָה בְּחֲסָדְךָ אֲשֶׁר רָאִיתָ אֶת עֲנִי יַדְעַת בְּצָרוֹת נַפְשִׁי (תהילים ל"א, ז-ח).</p> <p>לֵה' הַיְשׁוּעָה עַל עַמְּךָ בְּרַכְתָּךְ סֶלָה (תהילים ג', ט). זָבַח לֹא לֵהִים תִּוְדָה וְשִׁלְמִם לְעֲלִיוֹן נִדְרֶיךָ. וּקְרָאֲנִי בְּיוֹם צָרָה אֲחַלְצֶךָ וּתְכַבְּדֵנִי (שם נ', יד-טו). לֵךְ אֲזַבַּח זָבַח תִּוְדָה וּבְשֵׁם ה' אֲקָרָא. נִדְרֵי לֵה' אֲשַׁלֵּם נִגְדָה נָא לְכֹל עַמּוֹ (שם קט"ז, יז-יח; נ', יד-טו).</p>	<p>הָאָרֶץ בְּרַחֲמֶיהָ כַּעֲדֵי לְעוֹלָם ה' אֱלֹהֵי.</p> <p>אֶת ה' זָכַרְתִּי אֵל הַיִּכְלֵךְ קֹדֶשְׁךָ (ח).</p> <p>חֲסָדֶם יַעֲזֹבוּ (ט).</p> <p>אֲזַבַּחְתָּה לָּךְ יְשׁוּעָתָה לֵה' (י).</p>	<p>לְקַצְבֵי הַרִים יִרְדְּתִי וַתַּעֲלֵךְ מִשְׁחַת תִּנִּי (ז).</p> <p>בְּהַתְּעַטֵּף עָלַי נַפְשִׁי וּתִבְרָא אֱלֹהֵי תַּפְלִיתִי</p> <p>מִשְׂמָרִים הַכְּלִי שְׁוֹא חֲסָדֶם יַעֲזֹבוּ (ט)</p> <p>וְאֲנִי בְּקוֹל תִּוְדָה אֲשֶׁר נִדְרָתִי אֲשַׁלֵּמָה</p>	<p>וַיִּרְדּוּ יָפוּ... וַיִּרְדּוּ בָהּ... וַיִּוְנָה יִרְדּוּ אֵל יִרְכַּתִּי הַסְּפִינָה (א', ג, ה). כִּי עָלְתָה רְעַתְּם לִפְנֵי (א', ב). לְכַרְתָּ תְּרַשִּׁישָׁה... (א', ג; ד', ב). כִּי טוֹב מוֹתִי מִחַיִּי (ד', ב, ג). וְאֶת ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם אָנִי יִרְא (א', ט).</p> <p>...וַיִּתְעַלֶּף וַיִּשְׂאֵל אֶת נַפְשׁוֹ לְמוֹת (ד', ח).</p> <p>...אֲשֶׁר אָנֹכִי דָבַר אֱלֹהֵיךָ (ג', א).</p> <p>וַיִּירָאוּ הָאֲנָשִׁים יְרָאָה גְדוּלָה אֶת ה' וַיִּזְבְּחוּ זָבַח לֵה' וַיִּדְרוּ נִדְרִים (טז).</p>
---	--	---	---

אֹסִיף לְהִבִּיט אֶל הַיֵּכֶל קְדוֹשׁךָ. (ו) אֶפְפוּנֵי מַיִם עַד נֶפֶשׁ תְּהוֹם יִסְכְּבֵנִי סוּף
חֲבוּשׁ לְרֹאשִׁי. (ז) לְקַצְבֵי הַרִים יִרְדְּתִי הָאָרֶץ בְּרִחִיָּה בְעַדִּי לְעוֹלָם וְתַעַל מִשַׁחַת
חַיֵּי ה' אֱלֹהֵי. (ח) בְּהִתְעַטֵּף עָלַי נֶפְשִׁי אֶת ה' זְכָרְתִּי וּתְבוֹא אֵלַי תְּפַלְתִּי אֶל
הַיֵּכֶל קְדוֹשׁךָ. (ט) מִשְׁמָרִים הַכְּלִי שָׁוָא חֲסָדָם יַעֲזָבוּ. (י) וְאֲנִי בְּקוֹל תוֹדָה אֲזַכְּרָה
לְךָ אֱשֶׁר נִזְרַתִּי

ו: יש הדרגה בתיאור המצוקה בפסוק זה: **"עד נפש"**, דהיינו הסכנה התקרבה אליו;
"תהום יסבבני" - הסכנה מקיפה אותו מסביב; **"סוף חבוש לראשי"** - הוא שקוע בסכנה,
אשר מכסה אותו מעל ראשו.

ז: **"לקצבי הרים ירדתי הארץ ברחיה בעדי לעולם ותעל משחת חיי ה' אלהי"** - על "עליות
וירידות" ראה לעיל בפירוש א', ה.

"הארץ ברחיה בעדי לעולם" - בפשטות המושג "ברחיה" מתפרש מלשון 'בריה',
דהיינו "כאילו סגרה את עצמה בבריהים" (**מצודת דוד**), אך בהקשר של ספר יונה המושג
רומז ללשון 'בריהה': **"מתחילה חשבתי שהארץ שהיא היבשה היו ברחיה בעדי"**, כלומר
שהייתה **בורחת בעדי** שלא אצא אליה לעולם שיהיה הים קבריי" (רד"ק). לפי משנה
הוראה של המושג יש בדברי יונה מעין וידוי, שה'בריהה' מניינה שמה לו 'בריה'.⁸⁵

ח: **"בהתעטף"** - **"מלשון עטיפה ולבישה"**, כי כשהאדם הוא בצרה הוא מעונה וכפוף
כאלו מעוטף קצתו בקצתו וכן 'העטופים ברעב' (איכה ב', יט) **"(מצודת ציון)**.⁸⁶ **"נפש"**
מופיעה כמילה מנחה חשובה בשאר ספר יונה, והיא מראה התפתחות ושליבים שונים של
המושג **"נפש"** לאורך הסיפור של ספר יונה - סכנה למלחים, תפילתו של יונה במעי הדג
ולבסוף משרבו של יונה בתפילתו מחוץ לניינה:⁸⁷ **"אל נא נאבדה בנפש האיש הזה"** (א',
יד); **"אפפוני מים עד נפש... בהתעטף עלי נפשי..."** (ב', ו, ח); **"ועתה ה' קח נא את נפשי
ממני כי טוב מותי מחיי... ויתעלף וישאל את נפשו למות ויאמר טוב מותי מחיי"** (ד', ג, ח).

ט-י: **"הבלי שוא"** - יכול להיות כינוי לעובדי אלילים (דברים ל"ב, כא; ירמיהו ח', יט);
יונה מזלזל בתשובתם של עובדי עבודה זרה, ומתחייב להקריב זבחים ונדרים כביטוי
לתשובתו האמתית אל ה' (תהילים נ', יד; קט"ו, יז-יח). אך המספר מדגיש, שגם
המלחים חזרו בתשובה שלמה אל ה': במקום הזעקה **"איש אל אלהיו"** (א', ה) הם באו

85. הרמוז מבוסס או על הדקדוק או על הצליל הדומה, כדי ליצור לשון נופל על לשון.

86. ראה גם: תהילים ק"ז, ה; קמ"ב, ד; קמ"ג, ד.

87. 'מילה מנחה' היא מילה אחת החוזרת במשמעויות שונות ומשקפת מפנה והתפתחות של אותו מושג
לאורך הסיפור. על משמעותה של מילה מנחה במקרא ראה מ' בובר, **דרכו של מקרא**, ירושלים
תשכ"ב, עמ' 284-305, ובמבוא של מ' וייס (לעיל, הערה 8), עמ' 33-9.

אַשְׁלָמָה יְשׁוּעָתָהּ לָהּ.

לידי יראת ה' כמו יונה (פס' ט), זבחו זבחים ונדרו נדרים (פס' יד). המספר רומז כביכול, שכמו המלחים - כך גם אנשי נינוה יוכלו לשוב בתשובה שלמה אל ה'.
 י: תפילת יונה מסתיימת בהבטחה לזבוח לה' ולשלם את נדריו - בדומה לתשובת המלחים בסוף פרק א', אך יונה והמלחים לא ידעו זה על זה:

יונה א', טז	יונה ב', י
וַיִּירָאוּ הָאֲנָשִׁים יְרָאָה גְדוֹלָה אֶת ה' וַיִּזְבְּחוּ זֶבַח לַה' וַיִּדְרוּ נְדָרִים.	וַאֲנִי בְּקוֹל תּוֹדָה אֶזְכָּרָה לָךְ אֲשֶׁר נִדְרָתִי אֲשַׁלְּמָה יְשׁוּעָתָהּ לָהּ.

המקבילה מראה לקוראי הסיפור, שאף אנשים לא-יהודים יכולים להגיע בפועל לידי יראת ה' גדולה, לזבוח זבחים ולנדור נדרים (לשון עבר); גם יונה נודר בסוף תפילתו לעשות כך לכשיינצל מסכנה זו (לשון עתיד).⁸⁸ יונה לא ראה את הקרבנות של המלחים, אך הקורא לומד מההקבלה, שהמלחים כביכול משמשים לו דוגמה דתית אישית; כשם שהמלחים חזרו בפועל בתשובה אל ה', כך יוכלו גם אנשי נינוה לשוב אל אלוהים.⁸⁹

88. בתפילת יונה (ב', ט) נשמעת מעין ביקורת על עמים אחרים, ולפי הרד"ק שם הדברים מכוונים נגד המלחים: "משמרים הבלי שוא - אנשי הספינה שהיו עובדים אלילים והם משמרי הבלי שוא ידעתי שאחר שנמלטו מן הצרה יעזבו חסדם שייראו את ה' וזעקו אליו ונדרו נדרים - לא יקיימו מה שנדרו וישובו לעבודת אלהים, אבל אני לא כן כי בקול תודה אזכרה לך". לפי אברבנאל, יונה מתייחס בדברי ביקורתו לאנשי נינוה: "אבל היה מתנחם באומרו שאנשי נינוה שהם משמרים הבלי שוא אף על פי שיעשו תשובה מפני קריאתו לא יתמידו בתשובתם כי לימים מועטים חסדם יעזבו וישובו לרשתם". רש"י רואה דווקא את המקבילה בין המלחים ויונה על פי פרקי דרבי אליעזר (פרק ט), כי המלחים "חזרו ליפו ועלו לירושלים ומלו את בשר ערלתם, שנ' וייראו האנשים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה', וכי זבחו זבח, אלא זה דם ברית מילה שהוא כרם זבח, ונדרו איש להביא את בניו ואת כל אשר לו לא-להי יונה ונדרו ושלמו, ועליהם הוא אומר 'על הגרים גרי צדק'". אומות העולם רשאים להביא קרבנות, ולהשתתף בעבודת ה' בירושלים. ראה: מל"א י"ז, כד; מל"ב ה', טו-יח; ו', יב, כג; ח', טו; ישעיהו נ"ו, ז, ועוד.

89. ראה לעיל, הערה 4.

פרק ג'

(א) וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה שְׁנִיית לְאִמּוֹר. (ב) קוּם לֶךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרָא אֵלֶיהָ אֶת הַקְּרִיאָה אֲשֶׁר אֲנִי דֹבֵר אֲלֶיךָ. (ג) וַיָּקָם יוֹנָה וַיֵּלֶךְ אֶל נִינְוָה כַּדְּבַר ה'

א-ב: הפתיחה של פרק ג' כמעט זהה לפתיחה שמופיעה בראש הספר, אך ישנם כמה הבדלים דקים, אשר מתפרשים על פי הקשרם השונה:

ג', א-ב	א', א-ב
וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה שְׁנִיית לְאִמּוֹר. קוּם לֶךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרָא אֵלֶיהָ אֶת הַקְּרִיאָה אֲשֶׁר אֲנִי דֹבֵר אֲלֶיךָ.	וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה בֶן אֲמֹתַי לְאִמּוֹר. קוּם לֶךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרָא עָלֶיהָ כִּי עֲלִתָה רַעְתָּם לְפָנַי.

- בפרק א' מוצג יונה הנביא לראשונה, ולכן נזכר גם שם אביו "אמתאי"; בפרק ג' אין צורך להזכיר את שם אביו, אך חזרת השליחות מודגשת במילה "שנית".
- פרק א' מצדיק את הנבואה ואת הקריאה "על" נינוה, "כי עלתה רעתם לפני" (לשון נופל על לשון עם "וקרא עליה"); "לקרוא על" משמעו לבשר פורענות, וגם להאשים ולגנות.⁹⁰ המילים "את הקריאה" חסרות בפרק א',⁹¹ כי בציווי בפרק א' מודגשת בעיקר רעתם של אנשי נינוה, אשר מצדיקה לשלוח נביא לנינוה ולקרוא "עליה" את נבואת ה'. לעומת זאת, בפרק ג' לאחר בריחתו של יונה מנינוה, מודגשת הליכתו וקריאתו "אליה" על פי דברי ה' "אל" יונה (לשון נופל על לשון עם "אליך"),⁹² ויש בשינוי זה מעין תוכחה נסתרת ליונה, שהתחמק מביצוע שליחותו בפעם הראשונה; אין מקום יותר להתנשאות כביכול "על" אנשי נינוה, אלא מן הראוי ליונה להתחבר "אל" אנשי נינוה מתוך השתתפות במצבם. לא רעת אנשי נינוה (פרק א'), אלא ציורתו של יונה חשוב בשליחות השנייה, ולכן ה' מזכיר עכשיו באופן מעשי "את הקריאה אשר אנכי דבר אליך" (פרק ג'). יונה מנסה להתחמק משליחותו בדומה למשה: "וידבר ה' אל משה לאמר אני ה' דבר אל פרעה מלך מצרים את כל אשר אני דבר אליך" (שמות ו', כט).⁹³

90. ראה: דברים ט"ו, ט; כ"ד, טו; מל"א י"ג, ב; ירמיהו כ"ה, כט; תהילים ק"ה, טז.

91. ולכן רש"י מוסיף בצדק את המילים "את הקריאה" להבנת הפסוקים, אך המקרא משמיט את המילים מהסיבה המוסברת לעיל.

92. בתפילתו יונה פנה אל ה': "ותבוא אליך תפילתי אל היכל קדשך" (ג', ח), ועכשיו ה' פונה אל יונה שנית לקרוא "הקריאה אשר אנכי דבר אליך".

93. ראה גם דניאל י', יא. על ההבדל בין "אני" ובין "אנכי" ראה לעיל הערה 71.

וַיְנַיֵּה עֵיר גְּדוּלָה לְאֱלֹהִים מִהֶלֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים. (ד) וַיַּחַל יוֹנָה לְבֹא כְּעֵיר מִהֶלֶךְ יוֹם אֶחָד וַיִּקְרָא וַיֹּאמֶר עוֹד אַרְבַּעַיִם יוֹם וַיְנַיֵּה נְהַפְכָת. (ה) וַיֹּאמְרֵינוּ אֲנִישֵׁי

ההבדלים הדקים בין הפתיחות של פרק א' ופרק ג' משקפים, אם כן, את אופיים השונה של הפרקים ושל תוכנם.

ג: פסוק זה הוא הביצוע של פסוקים א-ב. הקריאה בעיר, אשר גודלה "מהלך שלשת ימים", באה כנגד קריאת יונה לאחר "שלשה ימים ושלשה לילות" במעני הדגה (ב', א), כי יונה מתקן על ידי כך כביכול את חטא בריחתו. יונה נזקק לשלושה ימים עד שקרא בתפלתו אל ה', אך אנשי נינוה שבים אל ה' כבר לאחר יום אחד, עובדה שמוכיחה את צדקתם.

"עיר גדולה לאלהים" - "כל דבר שרוצה להגדילו, סומך אותו ל'אל' דרך הגדלה כמו 'כהררי אל' (תהילים ל"ו, ז), 'ארזי אל' (תהילים פ', יא), 'שלהבתי' (שה"ש ח', ו), 'מאפליה' (ירמיהו ב', לא)".⁹⁴ בספר יונה תואר השם 'גדול' שכיח, אך רק כאן נתוספה גם המילה "לאלהים", וייתכן שבכינוי "עיר גדולה לאלהים" דווקא במקום זה יש כפל משמעות, הרומז גם לתשובתם של אנשי נינוה "לאלהים", ולדאגתו של ה' לנינוה: "והנה מצאנו כתוב היתה 'עיר גדולה לאלהים' שהיו יריאים השם מקדם" (ד', יא).⁹⁵

ד: "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" - נבואת יונה מנוסחת בלשון קצרה ומאיימת, והיא מבשרת פורענות קשה ללא כל אפשרות של תשובה; יונה יצא בניסוח קצר זה ידי חובתו. המילה "נהפכת" מזכירה את הפיכת ה' את סדום ועמורה,⁹⁶ אך יונה לא מתפלל להצלת נינוה, כפי שאברהם אבינו התפלל להצלת סדום (בראשית י"ח, כג-לב). עזיבתו את העיר העומדת להיענש (ד', ה) מתפרשת בעיני אנשי נינוה כאיום רציני ומעשי של נבואתו. למרבה האירוניה מסתבר, שהתנהגותו של יונה עם החרפות המוחלטת של נבואתו - היא שגרמה בסופו של דבר לתשובתם המידית של אנשי נינוה.⁹⁷ יונה לא מוגדר על ידי

94. פירוש הרד"ק; ניתן להוסיף לדוגמות של הרד"ק: "נפתולי אלהים" (בראשית ל', ח); "מרחביה" (תהילים קי"ח, ה); "אש אלהים" (איוב א', טז; בהשוואה לפסוק יט שם); בראשית י', ט, ועוד.

95. פירוש אבן עזרא על א', א, אך אברבנאל ואחרים חולקים על פירושו; יש לציין שיונה לא הזכיר בנבואתו הקצרה "עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת" (ג', ד) את התשובה לאלוהים, ואנשי נינוה אכן התחברו מיד אל האלוהים, "שהיו יריאים השם מקדם".

96. בראשית י"ט, כא, כה; ראה גם: דברים כ"ט, כג; ישעיהו י"ג, יט; ירמיהו מ"ט, יח; עמוס ד', יא; איכה ד', ו, ועוד. ראה גם לעיל הערה 34.

97. לפי פירוש אבן עזרא "הלכו אנשי הספינה אל נינוה והגידו דבר יונה על כן האמינו" (ראה לעיל הערה 5); גם בריחתו של יונה מנינוה תרמה, בדומה לפירושו של אבן עזרא, לתשובתם של אנשי נינוה.

נִינְוָה בְּאַלְהֵיִם וַיִּקְרְאוּ צֹם וַיִּלְכְּשׁוּ שְׂקִים מִגְדֹּלָם וְעַד קֶטְנָם. (ו) וַיִּגַע הַדָּבָר אֶל מֶלֶךְ נִינְוָה וַיָּקָם מִכִּסְאוֹ וַיַּעֲבֵר אֲדָרְתוֹ מֵעַלְיוֹ וַיְכַסּוּ שָׁק וַיִּשָּׁב עַל הָאָפֶר. (ז) וַיִּזְעַק וַיֹּאמֶר

כך כנביא שקר, כי גזר דין בלשון בלתי-מותנית יכול להתפרש כאזהרה בלבד (מל"ב כ', א-יא; יחזקאל ל"ג, ח), ובדרך זאת רצו לפרש את השורש הפ"ך בנבואות יונה על נינוה במשמעות של שינוי כיוון, חרטה ותשובה.⁹⁸

ה-ט: תיאור תשובת אנשי נינוה

התפתחות התשובה של אנשי נינוה מתוארת כהליך ספונטני, המתפשט מהר בכול העיר: כולם חוזרים בתשובה בדרכים מעשיות וקוראים אל ה', וכך הופכת תשובת אנשי נינוה לדוגמה קלאסית לכך שתשובה יכולה להעביר את רוע הגזרה.⁹⁹ ה: אנשי נינוה שבו בתשובה קודם מיזמתם האישית (פס' ה),¹⁰⁰ ורק לאחר מכן יצאה הצהרה רשמית מטעם המלך, וגם המלך חזר קודם בעצמו בתשובה לפני שהוא יצא עם הצהרתו לאנשי נינוה (פס' ו-ט).

ו: "ויקם מכסאו ויעבר אדרתו מעליו ויכס שק וישב על האפר" - מלך נינוה 'קם' מכיסאו ואנשי נינוה 'קוראים' אל אלהים (ג', ח) בניגוד ליונה, אשר ברח משליחותו לקום ולקרוא על נינוה.¹⁰¹ התנהגותם של אנשי נינוה היא דוגמה למופת של תשובה.¹⁰²

98. ראה: שמות י"ד, ה; שמ"א י', ו; ישעיהו ס"ג, י; תהילים ל', יב. וכך מפרש רש"י: "ולא אמר נחרבת, כי 'נהפכת' משמש שתי לשונות, רע וטוב, אם לא יעשו תשובה נחרבת, ואם יעשו תשובה אז נהפכת על אנשי נינוה קאי, שיהפכו מרעה לטובה ויעשו תשובה", אך אבן עזרא חולק על פירוש זה: "יש אומרים כי נהפכת שנהפכה ממעשיה הרעים, וזה דרש איננו נכון...". על דרך 'דרוש היסטורי' ייתכן ששני הפירושים נכונים, שהרי בעתיד הקצר נינוה "נהפכה" באמת לטובה, כי אנשי נינוה חזרו מיד בתשובה שלמה, אך לטווח ארוך ובהקשר ההיסטורי הרחב - העיר אכן נחרבה בידי מלכי מדי ובבל, ונבואת יונה התקיימה כפשוטה; "ימים" יכול להתפרש במשמעות של יממה, ו"ארבעים ימים" מובנו תוך פרק זמן קצר (בראשית ז', יז; נ', ג; במדבר י"ג, כה; דברים ט', כה, ועוד) או במובן (או כסמל) של "ארבעים שנה" (במדבר י"ד, לד; יחזקאל ד', ו); ראה לעיל, הערה 23; י' פלג, 'עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת - שתי קריאת בספר יונה', בית מקרא מד ג, תשנ"ט, עמ' 226-243.

99. ראה דוגמה דומה: "ויאמר דוד אל נתן חטאתי לה' ויאמר נתן אל דוד גם ה' העביר חטאתך לא תמות" (שמ"ב י"ב, יג).

100. אנשי נינוה "קודם אזהרת המלך עשו תשובה מעצמם והתענו ולבשו שקים" (רד"ק).

101. על המילים המנחות "ויקם", "ויקראו" בסיפור יונה, ראה לעיל בפירוש א', ו.

102. תשובתם של יושבי צור מתוארת בניסוחים דומים: "ויורדו מעל כסאותם כל נשיאי הים והסירו את מעיליהם ואת בגדי רקמתם יפשטו חרדות ילבשו על הארץ ישבו וחרדו לרגעים ושממו עליך" (יחזקאל כ"ו, טז); על דרך הניגוד מנוסחת נבואתו של ירמיהו: "ולא פחדו ולא קרעו את בגדיהם המלך וכל עבדיו השמעים את כל הדברים האלה" (ירמיהו ל"ו, כד).

בְּיָנוּהַ מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וּגְדֻלּוֹ לְאִמּוֹר הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה הַבֶּקֶר וְהַצֹּאן אֵל יִטְעֲמוּ קְאוּקוֹה

ז: "מטעם המלך... האדם והבהמה הבקר והצאן אל יטעמו מאומה" - דברי המלך מתפשטים מהר בעיר ומתקבלים על כל האוכלוסייה (לשון נופל על לשון).¹⁰³ המלך מצווה גם על הבהמה לצום, וגם הבהמה מתכסה בשקים (פס' ח), והצום שלהם הוא חלק של תשובת אנשי נינוה (לשון נופל על לשון - "אל ירעו... וישבו איש מדרכו הרעה"). ואכן, בסוף הספר ה' מצדיק את רחמיו על תושבי העיר בין היתר בגלל "בהמה רבה" (ד', יא).¹⁰⁴ צו המלך מזכיר את התגלות ה' בהר סיני,¹⁰⁵ ומלך נינוה ממלא כביכול את השליחות הנבואית במקום יונה, אשר סירב להחזיר את אנשי נינוה בתשובה. דברי מלך נינוה דומים לדברי תוכחה של נביאים אחרים:

מקבילות	יונה ג', ז-ח
<p>וְאִישׁ לֹא יַעֲלֶה עִמָּךְ וְגַם אִישׁ אֵל יֵרָא בְּכָל הַהָר גַּם הַצֹּאן וְהַבֶּקֶר אֵל יִרְעוּ אֵל מוֹל הַהָר הַהוּא (שמות ל"ד, ג).</p> <p>...וְיָשְׁבוּ אִישׁ מִדְרָכּוֹ הַרְעָה וְנַחֲמָתִי אֵל הַרְעָה אֲשֶׁר אָנֹכִי חָשַׁב לַעֲשׂוֹת לָהֶם מִפְּנֵי רַע מַעֲלָלֵיהֶם... (ירמיהו כ"ו, ג; ל"ו, ז).</p>	<p>וַיִּזְעַק וַיֹּאמֶר בְּיָנוּהַ מִטַּעַם הַמֶּלֶךְ וּגְדֻלּוֹ לְאִמּוֹר הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה הַבֶּקֶר וְהַצֹּאן אֵל יִטְעֲמוּ מְאוּמָה אֵל יִרְעוּ וּמִיָּם אֵל יִשְׁתּוּ. וַיִּתְכַסּוּ שָׁקִים הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה וַיִּקְרְאוּ אֵל אֱלֹהִים בְּחִזְקָה וַיִּשְׁבוּ אִישׁ מִדְרָכּוֹ הַרְעָה וּמִן הַחֲמִס אֲשֶׁר בְּכַפְיֵיהֶם.</p>

יש מקבילות רבות בנבואתו של ירמיהו בפרק ל"ו עם תשובת אנשי נינוה,¹⁰⁶ אך בניגוד לאנשי נינוה - עם ישראל לא שמע לדברי הנביא ולא חזר בתשובה.

103. המילה 'טעם' במשמעות פקודה אכן ידועה במקרא בחצר המלכות של בבל ואשור. ראה: עזרא ד', כא; ה', ט; דניאל ג', י; כט; ד', ג, ועוד.
 104. ראה: בראשית ח', א; תהילים ל"ו, ז, ועוד.
 105. ושם מדובר על תיקון חטא העגל לפני נתינת הלוחות השניים, וגם אנשי נינוה תיקנו את דרכם הרעה.
 106. המקבילות (על פי H.W. Wolff, *Studien zum Jonabuch*, Köln, Neukirchener Verlag 1965, Seite 17ff.) מבליטות את הניגוד בין אנשי נינוה ואנשי ירושלים:

ירמיהו ל"ו	יונה ג'
<p>(ב) קח לך מגלת ספר וְכַתַּבְתָּ אֵלֶיָּה אֵת כָּל הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבַּרְתִּי אֵלֶיךָ עַל יִשְׂרָאֵל וְעַל יְהוּדָה וְעַל כָּל הַגּוֹיִם... (ג) ...אֵת כָּל הַרְעָה</p>	<p>(ב) ...וַיִּקְרָא אֵלֶיָּה אֵת הַקְּרִיאָה אֲשֶׁר אָנֹכִי דִבַּר אֵלֶיךָ... (ד) ...וַיִּקְרָא וַיֹּאמֶר... (ה) ...וַיִּקְרְאוּ צוּם וַיִּלְבְּשׂוּ שָׁקִים מְגֹדוֹלָם וְעַד קִטְנֵם.</p>

אל ירעו ומים אל ישתו: (ח) ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים
בְּחִזְקָה

גם בספר יואל מופיעים ניסוחים מקבילים, בחזון התשובה של יושבי ירושלים:

יואל	יונה
וגם עתה נאם ה' שבו עדי בכל לבבכם ובצום ובכבי... (ב', יב).	ויקראו צום וילבשו שקים... וישבו איש מדרכו הרעה... (ג', ה, ח).
מי יודע ישוב ונתחם והשאר אחריו ברכה מנחה ונסף לה' אלהיכם (שם, יד).	מי יודע ישוב ונתחם האלהים ושב מחרון אפו ולא נאבד (שם, ט).
...ושובו אל ה' אלהיכם כי חננו ורחום הוא אָרְךָ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְנַחֲמֵם עַל הַרְעָה (שם, יג).	ויתפלל אל ה' ויאמר... כי אפה אל חנון ורחום אָרְךָ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְנַחֲמֵם עַל הַרְעָה (ד).
ויאמרו חוטה ה' על עמך ואל תתן נחלתך לחרפה למשל בם גוים... (שם, יז).	ויאמר ה' אפה חספת על הקיטון... ואני לא אחוס על נינה העיר הגדולה... (שם, י-יא).

ח: "ומן החמס" - יש מספר מקבילות לשוניות וענייניות בין סיפור יונה וסיפור המבול:
השם "יונה" מופיע לראשונה במקרא בסיפור המבול, והיונה נשלחה פעמיים כמו יונה
הנביא; היונה בישרה לנח, כי "יבשה הארץ", דהיינו היא ניצלה מהחורבן (בראשית ח',
ח-יד); "ותשתת הארץ לפני האלהים ותמלא הארץ חמס" (שם ו', יא, יג); המבול המשיך
"ארבעים יום וארבעים לילה" (שם ד', ד, יב, יז), בדומה לנבואה "עוד ארבעים יום

אשר אנכי חשב לעשות להם למען ישובו איש מדרכו הרעה... (ז) אולי תפול תחנתם לפני ה' וישובו איש מדרכו הרעה... (יב) וירד בית המלך על לשפת הספר והנה שם כל השרים יושבים... (כב) והמלך יושב... (כד) ולא פחדו ולא קרעו את בגדיהם המלך וכל עבדיו... (כט) ...והשבית ממנה אדם ובהמה. (ל) לכן פה אמר ה' על יהוּקִים מֶלֶךְ יְהוּדָה לא יהיה לו יושב על כסא דוד ונבלתו תהיה משלכת... (לא) ...והבאתי עליהם ועל ישבי ירושלם ואל איש יהודה את כל הרעה אשר דברתי אליהם ולא שמעו...	(ו) ויצע הדבר אל מלך נינה ויקם מפקאו ויעבר אדרתו מעליו ויכס שק וישב על האפר. (ז) ...האדם והבהמה... (ח) ויתכסו שקים האדם והבהמה ויקראו אל אלהים בחזקה וישובו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם... (י) וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה.
---	--

וַיֵּשְׁבוּ אִישׁ מְדָרְכוֹ הָרְעָה וּמִן הַחֶמְסִים אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם. (ט) מִי יֵדַע יֵשׁוּב וְנַחֵם
הָאֱלֹהִים וְשָׁב מִחֲרוֹן אַפָּו וְלֹא נֹאבֵד. (י) וַיֵּרָא הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ
מְדָרְכָם הָרְעָה

ונינוה נהפכת (יונה ג', ד); נינוה ותרשיש נזכרים בפרשת נח (בראשית י', ד, יא-יב); ה'
מבטיח לא לקלל עוד את האדמה "בעבור האדם" (שם ח', כא-כב), וגם בספר יונה ה'
נחם על הרעה לאנשי נינוה: כשם שלאחר המבול נח שב מן המים השוטפים אל היבשה
והתחיל מחדש, כך יונה שב מן המים השוטפים אל היבשה לשם התחלה מחודשת.¹⁰⁷
ט: "ולא נאבד" - אנשי נינוה משתמשים בדיוק באותן מילים כמו המלחים (א', ו).¹⁰⁸

י: ה' מקבל את תשובת אנשי נינוה

התשובה היא תהליך הדדי של האדם ושל ה',¹⁰⁹ ובפסוקים אלה מתוארים מרכיבים
ושלבים שונים של התשובה: מלך נינוה יושב על האפר ("וישב על האפר" - שם, ו)¹¹⁰
ומצווה שכול אנשי נינוה יקראו אל אלוהים: "וישבו איש מדרכו הרעה" (שם, ח), כדי
שהאלוהים ירחם עליהם: "מי יודע ישוב ונחם האלהים ושב מחרון אפיו" (שם, ט). ואכן,
האלוהים רואה את מעשי אנשי נינוה, "כי שבו מדרכם הרעה" (שם, י). ציווי המלך
מנוסח בלשון יחיד: "וישבו איש מדרכו הרעה" (שם, ח), דהיינו כל פרט ופרט בפני
עצמו, אך ה' נחם על הרעה של כל תושבי העיר, ולכן הניסוח בסוף הוא בלשון רבים -
"כי שבו מדרכם הרעה" (שם, י).

"מעשיהם... לעשות להם ולא עשה" - לא הצום והתפילות, אלא השינוי המעשי
חשוב בתהליך התשובה: "לא נאמר באנשי נינוה 'וירא אלהים את שקם ואת תעניתם'
אלא 'וירא אלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה'..." (משנה תענית פ"ב מ"א).¹¹¹
בעקבות כך גם אלוהים נחם - כביכול "מידה כנגד מידה" - על הרעה "אשר דבר לעשות
להם ולא עשה". תשובת אנשי נינוה מזכירה את תפילת משה לאחר חטא העגל, וגם את
נבואת ירמיהו:

107. ראה: י' גרוסמן, 'היום הרת עולם - לאור לידתם המחודשת של נח ויונה', בתוך: א' בזק (עורך).

בראש השנה ייכתבון, אלון שבות תשס"ג, עמ' 41-60; ראה גם לעיל ליד הערה 32.

108. ראה דברי אבן עזרא לעיל, הערה 5.

109. ראה: זכריה א', ג; סוף איכה. ראה: ב' גזונדהייט, 'פרשת התשובה (דברים ל')', **מגדים** לב, תש"ס,

עמ' 31-46; הנ"ל, 'שובה ישראל', **עלון שבות לבוגרי ישיבת הר עציון** יט, תשס"ד, עמ' 53-69.

110. יש כאן לשון נופל על לשון בין ישיבה ותשובה: ה'ישיבה' על האפר תביא להתבוננות ול'תשובה'.

111. ראה: ישעיהו א', טו-טז; עמוס ה', יד-טו, ועוד.

וַיִּנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה.

תשובה לחטא העגל	יונה ג', ט - ד', ב
<p>לָמָּה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם לֵאמֹר בְּרָעָה הוֹצִיאָם לְהִרְגֵם אֲתָם בְּהָרִים וּלְכַלְתָּם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה שׁוֹב מִחֲרוֹן אֶפְרָיִם וַיִּנְחָם עַל הָרָעָה לַעֲמֹךְ... וַיִּנְחָם ה' עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לַעֲמֹךְ (שמות ל"ב, יב-יד).</p> <p>וַיַּעֲבֹר ה' עַל פְּגִיּוֹ וַיִּקְרָא ה' ה' אֶל רַחוּם וַחֲנוּן אֶרֶץ אֲפִים וְרַב חֶסֶד וְאֵמֶת. נִצַּר חֶסֶד לְאֲלֹפִים נִשְׂא עֵוֹן וּפִשַׁע וְחַטָּאָה וְנִקְּה לֹא יִנְקָה פֶקֶד עֵוֹן אָבוֹת עַל בְּנֵים וְעַל בְּנֵי בְנֵים עַל שְׁלִשִׁים וְעַל רַבְעִים (שם ל"ד, ו-ז).</p>	<p>מִי יוֹדֵעַ יָשׁוּב וְנָחַם הָאֱלֹהִים וְשׁוֹב מִחֲרוֹן אָפוֹ וְלֹא נֹאבֵד. וַיִּרְא הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדִּרְכָּם הָרָעָה וַיִּנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה... כִּי יִדְעָתִי כִּי אֶתָּה אֵל חֲנוּן וְרַחוּם אֶרֶץ אֲפִים וְרַב חֶסֶד וְנָחַם עַל הָרָעָה.</p>

השוואות אלה בולטות לא רק מבחינה לשונית וספרותית, אלא מסבירות אף את תחושותיו וציפיותיו של יונה, אשר גרמו לו למשבר אמוני ולבריחתו מנינוה. על אנשי נינוה ה' מרחם (כי הם חזרו בתשובה!) ומעביר את רוע הגזרה מעליהם, אך בני ישראל לא שבו אליו, והם ייענשו בגלל רוע מעשיהם. נחמת ה' על הרעה של אנשי נינוה פוגעת, לפי הבנתו של יונה, במידת ה"אמת" של הבורא, ולכן הוא מתפלל במקום "ורב חסד ואמת"¹¹² מתוך תחושת תסכול בלשון "ורב חסד ונחם על הרעה".

"כי שבו מדרכם הרעה וינחם האלהים על הרעה..." - המילה "רעה" בפסוק זה משמשת הן כמשמעות של חטא והתנהגות רעה הן כמשמעות של עונש מה', שהרי העונש הוא מידה כנגד מידה על החטאים.¹¹³

112. ראה בדיון להלן בחלק ה.

113. וכך למשל ירמיהו י"א, יז: "וה' צבאות... דבר עליך רעה בגלל רעת בית ישראל ובית יהודה..."

פרק ד'

(א) וַיֵּרַע אֶל יוֹנָה רָעָה גְדוֹלָה וַיִּחַר לוֹ. (ב) וַיִּתְפַּלֵּל אֶל ה' וַיֹּאמֶר אָנָּה ה' הֲלוֹא זֶה

יונה התפלל אל ה' (ד', ב) ויצא מהעיר (שם, ה) מיד לאחר נבואתו הקצרה על נינוה (ג'), אך למספר המקראי חשוב לתאר קודם את הצלחת התשובה של אנשי נינוה, ורק לאחר מכן את מאבקו האישי של יונה. למרות שיש בתיאור זה חריגה מהסדר הכרונולוגי,¹¹⁴ תשובת אנשי נינוה ורחמי ה' על כול מעשיו חשובים יותר מאשר כעסו של יונה.

ג', ט - ד', ב:

בפרק הקודם מסופר שה' שב מחרון אפו ונחם על הרעה על אנשי נינוה (ג', ט-ז), ועובדות אלה הן הן סיבת הכעס של יונה (ד', א). המושגים של סוף פרק ג' חוזרים בתחילת פרק ד'. יש לזכור, שתחילת פרק ד' קדם למסופר בסוף פרק ג'; מלך נינוה התלבט אם ה' ישוב מחרון אפו - "מי יודע", אך יונה יודע כל כך בוודאות - "כי ידעתי".

ד', א-ב, ה	ג', ט-י
<p>וַיֵּרַע אֶל יוֹנָה רָעָה גְדוֹלָה וַיִּחַר לוֹ. ...כִּי יָדַעְתִּי כִּי אַתָּה אֵל חַנּוּן וְרַחוּם אָרְךָ אֲפִים וְרַב חֶסֶד וְנִחָם עַל הָרָעָה. ...עַד אֲשֶׁר יִרְאֶה מַה יִּהְיֶה בְּעִיר...</p>	<p>מִי יוֹדֵעַ יָשׁוּב וְנִחָם הָאֱלֹהִים וְשָׁב מִחַרּוֹן אָפוֹ וְלֹא נֹאכַד. וַיִּרְא הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדְרָכֵם הָרָעָה וַיִּנְחָם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה.</p>

א: "רעה" ו"גדולה" כמילים מנחות בספר יונה

שתי המילים המנחות "רעה" ו"גדולה" מופיעות מספר פעמים בספר: יונה נשלח אל "העיר הגדולה... וקרא עליה כי עלתה רעתם לפני" (א', ב); הוא מנסה לברוח, אך "רוח גדולה" ו"סער גדול" (שם, ד, יב) מונעים ממנו לברוח. המלחים מחפשים את סיבת

114. "שב להזכיר דבר יונה ואשר קרהו לפני מלאת ארבעים יום כדרך ויפגע במקום וגם ויקח יוסף את שניהם" (ראב"ע שם), ראה גם בפירוש הרד"ק, אברבנאל ועוד.

דְּכָרִי עַד הַיּוֹתֵי עַל אֲדַמְתִּי עַל כֵּן קִדְמְתִי לְכָרֶם תְּרַשִּׁישָׁה כִּי יִדְעֵתִי כִּי אַתָּה אֵל
חַנּוּן וְרַחוּם אֲרָף אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וְנֶחֱם עַל הָרָעָה. (ג) וְעַתָּה ה' קַח נָא אֶת נַפְשִׁי
מִכַּנִּי

"הרעה הזאת לנו" (שם, ז, ח), ובאים לידי "יראה גדולה" (שם, י, טז). יונה נבלע על ידי
"דג גדול" (ב', א), שתפקידו להחזירו לשליחותו אל "העיר הגדולה" (א', ב; ג', ב-ג).
אנשי נינוה "מגדולם ועד קטנם" (ג', ה) כולל "המלך וגדליו" (שם, ז), "שבו מדרכם
הרעה" (שם, ח-י), ובעקבות כך "וינחם האלהים על הרעה" (שם, י). דווקא עובדה זו היא
מקור כעסו של יונה: "וירע אל יונה רעה גדולה" (ד', א), כי ה' נחם "על הרעה" (שם, ב),
אך בניגוד לכך, הוא שמח "שמחה גדולה" על הקיקיון, אשר בא "להציל לו מרעתו"
(שם, ו). ה' מוכיח את יונה על כך: "אתה חסת על הקיקיון אשר לא עמלת בו ולא
גדלתו... ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה..." (שם, י-יא). המלחים באים בשל
ה"רעה" ובים לידי יראה "גדולה", אך תשובת אנשי נינוה גורמת ליונה "רעה גדולה".

המילים המנחות מראות יפה את הניגודים של מושגים אלה לאורך הסיפור.¹¹⁵

יונה מרגיש את הרע בלבד ("רעה גדולה"), וכשהוא סוף סוף מזכיר את השורש
טו"ב יש במושג חיובי זה נימה שלילית: "טוב מותי מחי" (ד', ג, ח), "היטב חרה לי עד
מות" (שם, ט). ה' מתייחס ליונה במידת הרחמים, ואין בדבריו ה' התעלמות מדברי יונה,
אלא תוכחה לחפש ולשקול מחדש את "הטוב": "ההיטב חרה לך..." (שם, ד, ט).

ב: "אנה ה'" - יונה משתמש באותו ניסוח כמו המלחים בתפילתם: "ויאמרו אנה ה' אל
נא נאבדה בנפש האיש הזה" (א', יד); יונה אמנם למד מהמלחים לשון תפילה, אך יש
ניגוד ביניהם: הם מצטערים על אבדן יונה, בניגוד ליונה, שמצטער על הצלת אנשי נינוה.
"הלוא זה דברי עד היותי על אדמתי על כן קדמתי לברח תרשישה כי ידעתי כי אתה
אל חנון" - במשפט זה מסביר יונה את סיבת בריחתו משליחות ה': החריזה של חמש
מילים בגוף ראשון מתייחסת להתנהגותו ולאישיותו ("דברי... היותי... אדמתי...
קדמתי... ידעתי..."), מול ההתייחסות בהמשך למידת ה': "כי אתה אל חנון..."¹¹⁶

"אדמתי" יכול להתפרש ככינוי לארץ ישראל, וייתכן שיונה ברח מתוך דאגה לארץ
ישראל, ועל מנת למנוע את גלות "ישראל מעל אדמתו".¹¹⁷

115. על המשמעות של 'מילה מנחה' בסיפור ראה לעיל, הערה 87.

116. שמעתי מפי הרב יונתן גרוסמן.

117. יונה בן אדמתי ניבא את הרחבת גבול ישראל בימי ירבעם בן יואש (ראה לעיל חלק ב), אך עמוס מנבא
בדיוק על ההפך, ונעזר בנבואתו בלשון גלות מ"אדמתו": "כי כה אמר עמוס בחרב ימות ירבעם
וישראל גלה יגלה מעל אדמתו" (עמוס ז', יא-יז), וכך גם מנוסחת גלות ישראל לאשור: "עד אשר
הסיר ה' את ישראל מעל פניו כאשר דבר ביד כל עבדיו הנביאים ויגל ישראל מעל אדמתו אשרה עד
היום הזה" (מל"ב י"ז, כג).

כִּי טוֹב מוֹתֵי מַחְיֵי. (ד) וַיֹּאמֶר ה' הֲהֵיטֵב חָרָה לָךְ. (ה) וַיֵּצֵא יוֹנָה מִן הָעִיר וַיֵּשֶׁב

“כי אתה אל חנון ורחום ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה” - הניסוח לקוח מי”ג מידות של תפילת משה: “ויעבר ה’ על פניו ויקרא ה’ ה’ אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד ואמת” (שמות ל”ד, ו). יונה משתמש בתפילתו באופן מילולי בניסוחים של משה להצלחת עם ישראל לאחר חטא העגל, ורומז על ידי כך, שאף הוא מבקש את טובת עם ישראל והצלחתו - למרות חטאיו.¹¹⁸ יונה משמיט מתפילתו דווקא את מידת ה”אמת”, כי לדעתו הסלחנות של ה’ לאנשי נינוה, אשר “עלתה רעתם” לפני ה’, אינה מתאימה למידת האמת.¹¹⁹ משה ביקש באותו מעמד לדעת את דרכי ה’ - “הודעני נא את דרכך ואדעך” (שמות ל”ג, יג), בניגוד ליונה שיודע את דרכי ה’: “כי ידעתי כי אתה אל חנון ורחום...” (יונה ד’, ב). י”ג מידות בפיהם של משה ושאר הנביאים הם שבח לה’, אך בפי יונה יש בהם ביקורת וכעס על הנהגת ה’ את העולם.¹²⁰

ג: “ועתה ה’ קח נא את נפשי ממני כי טוב מותי מחי” - המלחים בתפילתם הזכירו “אל נא נאבדה בנפש האיש הזה” (א’, יד) ובתפילתו במעי הדגה דיבר יונה על “נפשי” ו”חי” (ב’, ח); בתפילתו השנייה יונה מבטל כביכול את דברי תפילתו הראשונה, בה הוא שמח על הצלת חייו, ועכשיו הוא מבקש למות.

השוואה בין אליהו ויונה

מל”א י”ט, ד	יונה ד’, ג-ח
וַיֵּרָא וַיִּקַּם וַיֵּלֶךְ אֶל נַפְשׁוֹ וַיִּבֹא בְּאֵר שָׁבַע אֲשֶׁר לַיהוָה וַיִּנַּח אֶת נַעְרׁוֹ שָׁם. וְהוּא הֵלֵךְ בַּמִּדְבָּר הַרְדֵּף יוֹם וַיָּבֹא וַיֵּשֶׁב תַּחַת רְתֹם אֶחָד וַיִּשְׂאֵל אֶת נַפְשׁוֹ לְמוֹת וַיֹּאמֶר רַב עֲתָה ה’ קַח נַפְשִׁי כִּי לֹא טוֹב אֲנִי מְאַבְחִי.	וְעַתָּה ה’ קַח נָא אֶת נַפְשִׁי מִמְּנִי כִּי טוֹב מוֹתֵי מַחְיֵי... וַיֵּצֵא יוֹנָה מִן הָעִיר וַיֵּשֶׁב מִקְדָּם לָעִיר וַיַּעַשׂ לוֹ שֵׁם סִפָּה וַיֵּשֶׁב תַּחְתֶּיהָ בְּצֹל עֵד אֲשֶׁר יִרְאֶה מָה יִהְיֶה בְּעִיר... וַתֵּף הַשָּׁמַשׁ עַל רֹאשׁ יוֹנָה וַיִּתְעַלֵּף וַיִּשְׂאֵל אֶת נַפְשׁוֹ לְמוֹת וַיֹּאמֶר טוֹב מוֹתֵי מַחְיֵי.

אליהו ויונה היו שניהם קנאים ודרשו דין ואמת, ולכן לא היו שלמים עם שליחות ה’;

118. ראה להלן בחלק ה.

119. על השם יונה בן “אמת” בהקשר זה - ראה בפירוש לעיל על פרק א’, א.

120. גם בתחילת נבואת נחום האלקושי על חורבן נינוה (א’, א-ג) מופיעות חלק של י”ג המידות, אך מידת החסד והרחמים חסרות שם לפי הקשר הנבואה. יחסו של נחום שונה לחלוטין מיחסו של יונה על חורבן נינוה; ראה יבמות צח ע”א תוספות ד”ה על עסקי יונה.

מִקְדָּם לְעִיר וַיַּעַשׂ לוֹ שָׁם סֶכֶה וַיֵּשֶׁב תַּחְתֶּיהָ בְּצֶל עַד אֲשֶׁר יֵרָאֶה מֵהָיָה
בְּעִיר.

שניהם נפרדו מחברת בני אדם והתווכחו עם ה' במשך התבודדותם מחוץ לעיר ("וישב תחת / וישב תחתיה..."). למרות הדמיון הלשוני והענייני (ראה טבלה לעיל, עמ' 174-175), יש הבדל משמעותי ביניהם:

- אליהו רוצה למות מפאת הכישלון ה'מקצועי' שלו ("כי לא טוב אָנכי מאבתי"): כיוון שבני ישראל הרגו את הנביאים ("ויבקשו את נפשי לקחתה"), גם הוא מבקש את נפשו למות. בניגוד לכך רואה יונה במיתתו עדיפות על חייו ("טוב מותי מחייו")¹²².
- אליהו אומר "רב עתה", דהיינו מספיק לו בכך (שמ"ב כ"ד, טז = דה"א כ"א, טו), כי הוא לא טוב מאבותיו; אך יונה מתפלל בלשון בקשה "קח נא את..."¹²³, כי אין הצדקה עניינית לטענתו, ובקשתו למות היא כביכול 'לפנים משורת הדין' ("נא").
- אליהו התאכזב מדרכו של עם ישראל בניגוד ליונה, שהתקשה והתנגד להבין את דרכי ה'¹²⁴.

יש, אם כן, הבדלים מהותיים ועקרוניים בין אליהו ובין יונה.

ה: "העיר... לעיר... בעיר" - העיר נזכרת שלוש פעמים בפסוק, כי מבטו של יונה הוא כל כולו על העיר.¹²⁵

121. המילה "וייבש" מופיעה במקרא רק פעמיים, בסיפור אליהו ובסיפור יונה: "ויהי מקץ ימים וייבש הנחל כי לא היה גשם בארץ" (מל"א י"ז, ז); "וימן האלהים תולעת בעלות השחר למחרת ותך את הקיקיון וייבש" (יונה ד', ז); ראה גם לעיל הערה 134.

122. בכך יונה גם שונה ממשה, אשר חפש דווקא את הצלחת עם ישראל, כי אחרת אין ערך לחייו, אך משה לא ראה במותו פתרון קיומי: "ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא מספרך אשר כתבת" (שמות ל"ב, לב); "ואם ככה את עשה לי הרגני נא הרג אם מצאתי חן בעיניך ואל אראה ברעתי" (במדבר י"א, טו).

123. בראשית כ"ב, ב; ל"ג, יא; שמ"א כ"ו, יא.

124. גם חז"ל השוו את עמדתו של יונה מול אליהו וירמיהו (ראה לעיל הערה 112), וציינו את ההבדלים ביניהם באופן קולע: "שלשה נביאים הם: אחד תבע כבוד האב ולא תבע כבוד הבן, ואחד תבע כבוד הבן ולא תבע כבוד האב, ואחד תבע כבוד האב ותבע כבוד הבן וכבוד האב. אליהו תבע כבוד האב ולא תבע כבוד הבן שנאמר 'קנא קנאתי לה' אלהי צבאות' (מל"א י"ט, י); יונה תבע כבוד הבן ולא תבע כבוד האב שנאמר 'ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה' (יונה א', ג); ירמיה תבע כבוד האב וכבוד הבן שנאמר 'נחנו פשענו ומרינו אתה לא סלחת' (איכה ג', מב)" (אבות דרבי נתן נ"ב פמ"ז, מהד' שכתר עמ' סה). ראה בהרחבה: י' בכרך, יונה בן אמיתי ואליהו, ירושלים תשל"ג.

125. לוט יצא מן העיר בחמלת ה' עליו (בראשית י"ט, טז), אך יונה עזב את יוניו מחוסר אחריות ומחוסר דאגה לתושבי העיר.

לפְתַחַת וּפְתַחַת אֶת הַקִּיקוּן וַיִּבְשׂוּ. (ח) וַיְהִי כִּזְרֵחַ הַשֶּׁמֶשׁ וַיִּמְנַח אֱלֹהִים רוּחַ קָדִים
חַרִּישִׁית וּפְתַחַת הַשֶּׁמֶשׁ עַל רֹאשׁ יוֹנָה וַיִּתְעַלֶּף וַיִּשְׁאַל אֶת נַפְשׁוֹ לְמוֹת וַיֹּאמֶר טוֹב
מוֹתִי מִחַיָּי. (ט) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל יוֹנָה הַהֵיטֵב חָרָה לְךָ עַל הַקִּיקוּן וַיֹּאמֶר הֵיטֵב

יכול להתקיים במידת הדין בלבד, אלא בצירוף מידת הרחמים.¹²⁸
ו: "וימן" - הפועל "וימן" מופיע בכל פעם כלשון נופל על לשון: "דג גדול" (ב', א),
"תולעת בעלות" (ד', ז), "רוח... חרישית" (שם, ח), "צל... להציל" (שם, ו), כדי לבטא
את קלות הפעולה של ביצוע הנס.¹²⁹

זהותו של הקיקיון¹³⁰ - לפי הגמרא (שבת כא ע"א) עושים מהקיקיון "שמן קיק",
והצמח "בבצעי המים הוא גדל" (רש"י שם), ולכן הוא מתקלקל מהר ללא מים
("וייבש"). לפי הרד"ק השמן מרפא "מי שיש לו צנה הרבה - שותה ממנו". שימוש של
הקיקיון לצל (או לתרופה) מבטא, אם כן, את מידת החסד אשר ה' בא ללמד ליונה, "ואין
צורך לדעת מהו" (אבן עזרא). "קיקיון" הוא לשון נופל על לשון עם "יונה", כדי להביע
את התלות של יונה והקיקיון בחסדי ה'.

"צל" הוא לשון נופל על לשון עם "להציל",¹³¹ כי הצל יכול להציל אדם עיף,¹³²
ואולי עורו של יונה היה רגיש במיוחד לחום השמש "בעבור שעמד במעי הדג זמן
ארוך".¹³³ אמנם יונה כבר בנה לו מקודם סוכה "וישב תחתיה בצל", אך ה' דואג ליונה
דאגה נוספת: "ויעל מעל ליונה להיות צל על ראשו להציל לו מרעתו". משמעות הנס
בפשטות היא להגן על יונה מחום השמש, אבל ברובד פסיכולוגי ניתן לראות בכך גם
פיוס מצד ה', ברצונו להסיר מיונה את כעסו עליו.

ז-ח: "ותך את הקיקיון וייבש" - המילה "וייבש" יכולה לשקף גם את מצבו הרוחני
של יונה.¹³⁴ בריחתו והצלתו של יונה קשורה ליבשה (א', ט, יג; ב', יא), ועכשיו בדיוק
אותו שורש מבטא את סיבת אכזבתו. בחלק הראשון של הספר, היבשה הייתה בשביל
יונה הצלה ומידת הרחמים על דרך הנס, אך בחלקו השני התייבשות הקיקיון

128. על השינוי והשילוב של שם ה' ושם "אלהים" - ראה לעיל חלק ג.
129. ברומה בראשית י"א, ג: "ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחמר", כי בקלות רבה נהפכה
להם הלבנה לאבן, והחמר לחמר (על פי פירוש בנו יעקב שם).
130. י' פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן תשכ"ח, עמ' 136-138.
131. וכך גם: "ישב בסתר עליון בצל שדי יתלונן... כי הוא יצילך מפח יקוש... (תהילים צ"א, א-ג).
132. ראה איוב ז', ב: "כעבד ישאף צל..."; ישעיהו מ"ט, י; תהילים קכ"א, ו, ועוד.
133. כך מפרש אבן עזרא (ראה לעיל, הערה 7).
134. ראה: "הוכה כעשב ויבש לבי כי שכחתי מאכל לחמי. מקול אנתחי דבקה עצמי לבשרי" (תהילים
ק"ב, ו-1); "אנוש כחציר ימיו כציץ השדה כן יציץ" (שם ק"ג, טו); ראה גם לעיל, הערה 121.

חָרָה לִי עַד קְוֹת. (י) וַיֹּאמֶר ה' אֶתְּה חֲסֵתָ עַל הַקִּיקוּיֹן אֲשֶׁר לֹא עָמְלָתָ בּוֹ וְלֹא גִדְלָתָ שְׁבֵן לְלֵלָה הִיָּה וְכֵן לְלֵלָה אֶכְד. (יא) וְאַנִּי לֹא אֲחוּס עַל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה

מסמלת ליונה את מידת הדין; שינוי משמעותי זה בין "יבשה" (מידת הרחמים) ובין "וייבש" (מידת הדין) הוא עיקר עניינו של הספר!¹³⁵

בכריחתו מנינוה הרוח שברה את "אניות תרשיש", ואילו עכשיו "רוח קדים" תגרום להתמודדות מחודשת של יונה עם התנהגותו: "ברוח קדים תשבר אניות תרשיש" (תהילים מ"ח, ח).¹³⁶ בתחילת הספר יונה ברח מלפני ה', ולכן ה' "הטיל רוח גדולה אל הים ויהי סער גדול בים" (א', ד), כדי להחזיר את יונה, אשר בורח מהנבואה. בניגוד לכך, בסוף הספר יונה אינו בורח אלא דווקא מחפש את ההתמודדות עם ה', ובהתאם למצב רוחו, אלוהים מביא עליו "רוח קדים חרישית",¹³⁷ כדי שבסוף ויכוח זה יונה לא יברח ולא יריב עם ה', אלא יחריש לשמוע את דבר ה' עליו.¹³⁸ בסוף הספר יש כעין סגירת מעגל על סיבת כריחתו של יונה, גם מבחינת המושגים והסמלים.

הדו-שיח שבין יונה וה'

פרק זה מציג לקורא את המאבק הפנימי של יונה ואת תגובת ה'. הפרק פותח בתפילה קצרה של יונה בת שלושים ותשע מילים (שם, ב-ג), וה' עונה לו בשאלה קצרה של שלוש מילים (שם, ד). לאחר יציאתו מן העיר וסיפור הקיקיון יונה חוזר על שלושת המילים האחרונות של תפילתו (שם, ח), וה' עונה לו שוב בשאלה של חמש מילים. יונה עונה לו מיד בתשובה של חמש מילים, ולמעשה אלה המילים האחרונות בכל הספר מפי יונה עצמו: "היטב חרה לי עד מות" (שם, ט). הספר מסתיים בתשובת ה', המנוסחת שוב כשאלה, ואורכה שלושים ותשע מילים כמו תפילת יונה בפתיחת הדו-שיח (שם, ט-י). בדרך אמנותית הדו-שיח בין ה' ויונה בנוי משלוש תלונות של יונה מול שלוש תשובות

135. דו-משמעות זאת של ברכת המים או קללתם מודגשת בתפילת הגשם ובתפילת הטל: "לברכה ולא לקללה, לחיים ולא למות, לשבע ולא לרוזן".

136. כל המילים של הפסוק בתהילים מ"ח, ח מופיעות בספר יונה, כולל "תשבר": "והאניה חשבה להשבר" (א', ד); על "רוח קדים" (ד', ח) ראה גם שמות י', יג; י"ד, כא; ירמיהו י"ח, יז.
137. שמעתי מפי גבריא חיים כהן; בדומה, למשל, גם בצאת יעקב לגלות ובשובו לארץ ישראל יש משמעות סמלית לשקיעת השמש ולזריחתה: "כי בא השמש" (בראשית כ"ח, יא); "ויזרח לו השמש" (שם ל"ב, לב).

138. ראה, למשל: "והאיש משתאה לה מחריש לדעת ההצליח ה' דרכו אם לא" (בראשית כ"ד, כא); "והחרישו העם ולא ענו אתו דבר כי מצות המלך היא לאמר לא תענהו" (מל"ב י"ח, לו); "החשיתי מעולם אחריש אתאפק כיולדה אפעה אשם ואשאף יחד" (ישעיהו מ"ב, יד); "החרישו ממני ואדברנה אני ויעבר עלי מה. מי הוא יריב עמדי כי עתה אחריש ואגוע" (איוב י"ג, יט).

אָנְשׁ יֵשׁ כָּה הַרְבֵּה מְשֻׁתִּים עֲשֵׂרָה רַבּוֹ אָדָם אָנְשׁ לֹא יָדַע בֵּין יְמֵינוּ לְשִׁמְאֵלוֹ
וּבְהִקְחָה רַבָּה.

של ה' המנוסחות כשאלות, ואורך הדיבורים משקף את ההידברות בין ה' ליונה
(39-3-3-5-5-39 מילים).¹³⁹ הסיפור, שפתח בדברי ה' אל יונה ובריחתו של יונה מלפני
ה', מסתיים בדו-שיח ביניהם, ויונה נשאר עומד כביכול לפני ה': "אנה אלך מרוחך ואנה
מפניך אברח. אם אסק שמים שם אתה ואציעה שאול הנך" (תהילים קל"ט, ז-ח).
משתיקתו של יונה ניכר, שהוא נותר ללא מענה ומכיר בצדקת ה'.

139. מסתבר, שספירת מילים בקטע כה קצר מכוונת לעצב את המשמעות של הסיפור.

ה. משמעות הספר

לאחר העיון בספר יונה ובפרשנותו, נדון במשמעות של סיפור יונה, בסיבת בריחתו משליחותו ובמסר הכללי של ספר יונה כולו. הוצעו גישות שונות ומגוונות, וכל שיטה מבוססת על תפיסה פרשנית אחרת עם יתרונות וחסרונות:

א. יונה סירב לקבל את עצם העובדה שה' מאפשר תשובה, ובמיוחד כשהתשובה נראית שטחית.¹⁴⁰ הספר מלמד את רחמיו של ה' על כל מעשיו,¹⁴¹ במיוחד כשהם חוזרים בתשובה.¹⁴² ה' בא ללמדו ששערי תשובה לא ננעלו, ותשובת החוטאים היא ערך חשוב יותר מאשר קיום הנבואה ומהימנותו של הנביא.¹⁴³ יתרונות: רחמי ה' על נינוה מוצגים בסוף הספר כמסר עיקרי ליונה.

חסרונות: קשה להבין את התנגדותו הקנאית של יונה לשליחותו לנינוה ומדוע הוא מסרב לקבל את רחמי ה' על כל מעשיו; לא מובן למה הוא ברח מלפני ה' ומוכן למות על כך.

ב. יונה דאג להצלחת עם ישראל ולאור ההקשר ההיסטורי והפוליטי התנגד להשלים עם העובדה, שה' מאפשר תשובה למלכות אשור הפושעת, בשעה שעם ישראל מסרב לחזור בתשובה. מתוך דאגה לעם ישראל, יונה מתקשה לבקש רחמים על תושבי נינוה,¹⁴⁴ ולכן הוא בורח משליחותו.¹⁴⁵

יתרונות: יש חשיבות היסטורית ופוליטית לעיר נינוה, המוזכרת בספר יונה ובנביאים אחרים, ולנבואת יונה בן אמיתי הנזכרת בספר מלכים;¹⁴⁶ במעי הדג יונה מבקש

140. על נושא התשובה של אנשי נינוה בפולמוס מתקופה יותר מאוחרת, ראה א"א אורבך, 'תשובת אנשי נינוה והוויכוח היהודי-נוצרי', ספר היובל לכבוד י"נ אפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' 118-122. ראה גם: א"א אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 556-560.

141. ראה: רד"ק על יונה ד', ו'; קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך ב, ספר ראשון, תל אביב תש"ז, עמ' 279-287; ל' פרנקל, 'ורחמיו על כל מעשיו', פרקים במקרא, ירושלים 1981, עמ' 223-237.

142. זאת הסיבה שספר יונה נקבע למפטיר במנחה של יום הכיפורים: 'ובמנחה קורין בעריות ומפטירין ביונה' (מגילה לא ע"א); 'משום תשובת אנשי נינוה' (מחזור ויטרי סימן שנה); 'לפי שיש בו גודל כוח התשובה' (בית יוסף אורח חיים סימן תרכב).

143. ראה: ירמיהו י"ח, ז-ח; כ"ח, ט; פרקי דרבי אליעזר פ"י; ש"ד גויטין, 'ספר יונה', עיונים במקרא, תל אביב-יבנה 1957, עמ' 87-80. אבן עזרא (א', ב) דוחה סיבה זאת כהסבר לבריחתו של יונה.

144. ובכך הוא שונה מאברהם (שביקש רחמים על אנשי סדום ועמורה), ממש (שביקש סליחה וכפרה לעם ישראל אחר חטא העגל - שמות ל"ב, לב), ומאליהו (שביקש את נפשו למות).

145. בכיוון זה הלכו רש"י (א', ג), אבן עזרא א', א; אברבנאל א', א. ראה לעיל חלק ב.

146. בדומה יש מפרשים אשר רואים באזכור שמו של אחשוורוש בספר עזרא (ד', ו) את המפתח להבנת

”להביט אל היכל קדשך” (ב', ב, ד, ח), דהיינו למקדש בירושלים,¹⁴⁷ וגם בתפילתו אל ה' הוא נעזר בניסוחים המשקפים בקשה על הצלחת עם ישראל למרות חטאיו.¹⁴⁸ **חסרונות:** קשה לקבל את התפיסה, שעיקר הספר מתפרש רק לפי הרקע ההיסטורי, והרי יונה לא מתואר כדמות היסטורית; עם ישראל, מלכות אשור, חורבן וגלות ישראל אינם נזכרים בסיפור כלל וכלל, ובשביל הסבר היסטורי-פוליטי של ספר יונה לכאורה העיקר חסר מן הספר.

ג. יונה ברח משליחותו מתוך פחד להיות נביא שקר או שנבואת ה' תהיה שקרית, כי הוא ידע מראש שנבואתו לא תתקיים ודבריו עלולים להתפרש כנבואת שקר. **יתרונות:** יונה מסביר במפורש את סיבת בריחתו בגלל חששותיו, שה' ירחם על נינוה (ד', ב), ומסתבר שבעקבות כך יונה ייחשב כנביא שקר.¹⁴⁹ **חסרונות:** קשה להבין את התנגדותו הקנאית של יונה, ולמה הוא מבקש למות על כך; התואר נביא או המושג של נבואה לא נזכרים כלל בספר.¹⁵⁰

מגילת אסתר: המאבק על בניין ארץ ישראל בשיבת ציון הוא היסוד של כל מגילת אסתר, למרות שהדברים אינם מפורשים במגילה עצמה.
147. בהקשר זה יש לציין, שהמילים ”מקדם לעיר” מופיעות רק בספר יונה (ד', ה) ובספר יחזקאל (י"א, כג), בו הן מתייחסות לירושלים.
148. ראה לעיל בפירוש על ד', ב. גם לבליעת יונה על ידי דג גדול יש משמעות סמלית מיוחדת לאור ההקשר ההיסטורי והפוליטי (ראה בפירוש ג', א). מיקומו של ספר יונה לאחר נבואות עמוס ועובדיה מתאים לאופי ההיסטורי של נבואת יונה, שהרי עמוס חי בתקופת ירבעם בן יואש (עמוס א', א) וניבא על מלכות אדום (שם ט', יב) כמו כל ספר עובדיה; ספר יונה מתפרש לפי הקשר זה כדוגמה נוספת של הנבואות על הגויים.
149. השם ”אמתי” של אביו מתאים היטב לגישה זאת; ראה לעיל, הערה 33.
150. עונשו של נביא שקר מפורש בדברים י"ח, כא-כב. אם נבואת הפורענות מתבטלת עקב חזרה בתשובה, הנביא לא נחשב כנביא שקר, על פי ישעיהו נ"ה, ז-יא: ”יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתיו וישב אל ה' וירחמהו ואל אלהינו כי ירבה לסלות. כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי נאם ה'... כן יהיה דברי אשר יצא מפי לא ישוב אלי ריקם כי אם עשה את אשר חפצתי והצליח אשר שלחתי”. בספר ירמיהו יש נבואה מפורשת, אשר מצדיקה את ביטול העונש גם של גוי או ממלכה אחרת, אם הם חוזרים בתשובה, והניסוח ממש מקביל לספר יונה:

ירמיהו י"ח, ז-ח	יונה ג', י
<p>רָנַע אֲדָבָר עַל גּוֹי וְעַל מַמְלָכָה לְנִתּוֹשׁ וְלְנִתּוֹן וְלִהְיָאָבִיד. וְשָׁב הַגּוֹי הַהוּא מִרְעָתוֹ אֲשֶׁר דָּבַרְתִּי עָלָיו וְנִחַמְתִּי עַל הָרָעָה אֲשֶׁר חִשַּׁבְתִּי לַעֲשׂוֹת לוֹ.</p>	<p>וַיֵּרָא הָאֱלֹהִים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם כִּי שָׁבוּ מִדְרָכָם הָרָעָה וַיִּנְחַם הָאֱלֹהִים עַל הָרָעָה אֲשֶׁר דָּבַר לַעֲשׂוֹת לָהֶם וְלֹא עָשָׂה.</p>

ראה גם: ירמיהו כ"ה, ה; כ"ו, ג; ל"ה, טו (על ההשוואה בין ירמיהו ויונה - ראה לעיל, הערה 124); יחזקאל ג', ו-ז; י"ח, כז-ל; ל"ג, יט-כ, ועוד. לפי ירמיהו כ"ח, ט ואילך נבואת נחמה ושלום חייבת להתגשם, אך אם נבואת פורענות מתבטלת, הנביא לא ייחשב כנביא שקר.

ד. סיפור בריחתו של יונה מדגים, שדבר ה' יקום ו"שאינן אדם יכול לברוח מפני השם".¹⁵¹

יתרונות: משני הפרקים הראשונים בוקע ועולה המסר, שאינן לברוח מפני דבר ה',¹⁵² וגם קיום הנבואה על נינוה ונחמת ה' על הרעה מוכיחים את המסר של "רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום" (משלי י"ט, כא). הספר פותח ומסיים בדבר ה' אל יונה; בהתחלה הוא בורח מלפני ה' ובסוף הוא מחריש לדבר ה'.
חסרונות: קשה להבין את משמעות המאבק בין ה' ויונה, ואת סיבת בריחתו של יונה מנינוה.

מתוך עיון בספר יונה כיחידה ספרותית עצמאית מסתבר, שרחמי ה' על ברואיו הם המסר העיקרי של הספר, כאמור בהסבר הראשון, אך רק השילוב עם ההסברים האחרים מחדד את המסר הכולל של הספר, וההסבר המרכזי מקבל על ידי כך תוקף יותר חזק.¹⁵³ כוח התשובה של אנשי נינוה ורחמי ה' על נינוה (פרק ג') הנם משמעותיים ביותר, אך סיבת הבריחה מהשליחות אל נינוה מובנת דווקא לפי הרקע ההיסטורי והמשמעות הפוליטית של חורבן נינוה עם השלכותיו לעם ישראל (כמו בהסבר השני).¹⁵⁴ בעניין נבואה כה עקרונית וקיומית לעם ישראל יונה לא מוכן לגלם דמות של נביא שקר (ראה ההסבר השלישי), והוא מעדיף לכבוש את נבואתו ולברוח מנינוה,¹⁵⁵ כדי לא להחזיר את הפושעים בתשובה; יונה לומד וחווה גם על ידי משל הקיקיון את המסר הכולל, שאי-אפשר לברוח מלפני ה': "יבש חציר נבל ציץ ודבר אלהינו יקום לעולם" (ישעיהו מ', ח; כמו בהסבר הרביעי).

151. לשונו של אבודרהם, סדר תפילת יום הכיפורים; ראה תהילים קל"ט, ז-י. ראה: ג"ח כהן (לעיל, הערה 81), המפתח תפיסה זאת.

152. וכך ירמיהו כ"ג, כד; תהילים קל"ט, ט-י; עמוס ט', ב-ד, ועוד.

153. גם רש"י מזכיר בפירושו שני הסברים שונים (א', ג'; ד', א'), וכנראה משלב גישות שונות.

154. הרקע ההיסטורי והפוליטי חשוב להבנת התנהגותו של יונה והמסר הכללי של הנבואה, אך אינו הסבר עצמאי ומספק. הרקע ההיסטורי אמנם חשוב להבנת הסיפור, אך המסר של ספר יונה הוא מעין מדרש של המציאות ההיסטורית כדוגמת "מדרש ספר המלכים" (דה"ב כ"ד, כב) במקום "ספר דברי הימים למלכי יהודה" במקבילה במל"ב י"ב, כ (ראה גם דה"ב י"ג, כב); אירוע היסטורי יכול להיחפף, אם כן, בדורות מאוחרים ל"מדרש" היסטורי! ראה: ג"ח כהן, 'גישה היסטורית וגישה על היסטורית למקרא', הגות א, תש"ם, עמ' 79-89.

155. יונה נענש משום שלא קיים את שליחות ה' (דברים י"ח, יט) או משום שלא החזיר את החוטאים בתשובה (יחזקאל ל"ג, ח). משנה סנהדרין פ"א מ"ה (מקור בחז"ל).

ו. ביבליוגרפיה¹⁵⁶

- אברמסקי ש', 'התנכרותו של יונה ותשובתו', **בית מקרא** כד ד, תשל"ט, עמ' 370-395.
- אילת מ', 'תרשיש בישעיה כג ובהיסטוריה', **שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום** י, תשמ"ו-תשמ"ט (1990), עמ' 17-30.
- בכר ש', 'ספר יונה - מחברו נגד גיבורו', **בית מקרא** כח א, תשמ"ג, עמ' 39-43.
- בכרך י', **יונה בן אמיטי ואליהו**, ירושלים תשל"ג.
- בן מנחם א', **ספר יונה, פירוש דעת מקרא**, ירושלים תשל"ג.
- ברנר ע', 'לשונו של ספר יונה כמדד לקביעת זמן חיבורו', **בית מקרא** כד ד, תשל"ט, עמ' 396-405.
- גויטיץ ש"ד, 'ספר יונה', **עיונים במקרא**, תל אביב-יבנה 1957, עמ' 87-80.
- ויס ר', 'ואנה מפניך אברח? - עיון ספרותי-רעיוני בספר יונה פרק א', **משוט במקרא**, ירושלים תשל"ו, עמ' 101-108.
- זקוביץ י', **עולם התנ"ך**, תרי עשר א, תל אביב 1994, עמ' 213-233.
- חמיאל ח', **מעייני מקרא לספר יונה**, ירושלים תשמ"ט.
- הנ"ל, 'ספר יונה ויום הכיפורים', **קובץ הציונות הדתית** ג, תשס"א, עמ' 50-58.
- טרופר מ', 'ספר יונה - ספר התשובה', **בשדה חמד** כ, תשל"ז, עמ' 24-27.
- כהן ג"ח, 'גישה היסטורית וגישה על-היסטורית למקרא', **הגות א**, תש"ם, עמ' 79-89.
- ליבוביץ נ', 'כיצד לקרוא פרק בתנ"ך', **הגות במקרא א**, תשל"ד, עמ' 7-16.
- סגל מ"צ, **מבוא המקרא ב**, ירושלים 1977 (תשכ"ז), עמ' 473-476.
- סימון א', **יונה, מקרא לישראל - פירוש מדעי למקרא**, ירושלים תשנ"ו.
- הנ"ל, 'ספר יונה - מבנה ומשמעות', **ספר י"א זליגמן - מאמרים במקרא ובעולם העתיק ב**, תשמ"ג, עמ' 291-317.
- פינקלשטיין א', 'חסד ואמת נפגשו, צדק ושלום נשקרו' - ספר יונה לאור נבואתו בימי ירבעם בן יואש, **פיתוחי חותם א**, תשס"ד, עמ' 161-165.
- פלאג י', 'עוד ארבעים יום ונינוה נהפכת - שתי קריאת בספר יונה', **בית מקרא** מד ג, תשנ"ט, עמ' 226-243.
- פרנקל ל', 'ורחמיו על כל מעשיו', **פרקים במקרא**, ירושלים 1981, עמ' 223-237.
- צורף א', 'עיונים בספר יונה', **בשדה חמד י**, תשכ"ז, עמ' 52-66.
- קויפמן י', **תולדות האמונה הישראלית**, כרך ב, ספר ראשון, תל אביב תש"ז, עמ' 279-287.
156. הסתפקנו בהפניות לועזיות מעטות: עבודתו של גבריאל חיים כהן חדשנית ומקיפה את הספרות עד 1969; שני הפירושים המדעיים על ספר יונה סוקרים גם את הביבליוגרפיה המעודכנת.

קורמן א', 'יונה הנביא וחורבן נינוה', המעיין יג א, תשל"ג, עמ' 51-58.

רופא א', 'ספר יונה', סיפורי הנביאים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 128-144.

שזר ז', 'ספר יונה', בית מקרא טז ד, תשל"א, עמ' 432-437.

S. Douglas, 'Jonah', *World Biblical Commentary* 31, Waco, Texas 1987, pp. 424-510.

G.H. Cohn, *Das Buch Jona im Lichte der biblischen Erzählkunst*, Assen 1969.

J.M. Sasson, 'Jonah - A New Translation with Introduction, Commentary, and Interpretation', *The Anchor Bible*, New York-Doubleday 1990.

H.W. Wolff, *Studien zum Jonabuch*, Koeln-Neukirchener Verlag 1965.